

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

Journal of Turkish Language and Literature

Araştırma Makalesi | Research Article

📄 Açık Erişim | Open Access

Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı ve Onun Söz Varlığı

A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book and Its Vocabulary

Mehdi Rezaei ¹

¹ Allameh Tabataba'i University, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Department of Turkish Language and Literature, Tehran, Iran

Öz

Türk dilinin tarihî gelişimi içinde önemli bir yer tutan Harezmi Türkçesi, Karahanlı dönemi ile Çağatay dönemi arasında köprü rolü oynamıştır. Söz konusu dönemde Türk dili ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı bakımından farklı değişimlere maruz kalmış, yeni bir evreye girmiştir. Dinî eserler başta olmak üzere sözlük, şiir, doğa bilimi, fal, Kur'an tercüme, fermanlar ve mektuplar Harezmi dönemi eserlerinin içeriğini oluşturmaktadır. Çağatay döneminde ise yaklaşık beş yüzyıllık bir sürede özellikle Ali Şîr Nevâî devrinde Türk edebiyatı âdeta zirveye ulaşmış, birçok edebî, tarihî, dinî vb. eserler kaleme alınmıştır. Harezmi döneminin sonu ve Çağatay döneminin başında yazılmış eserler dikkate alındığında bu eserlerin her iki dönemin dil özelliklerini yansıttığı görülmektedir. Söz konusu eserlerden biri de üzerinde çalıştığımız klasik öncesi Çağatay Türkçesi dönemine ait bir fıkıh kitabıdır. Bu eser Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerle karşılaştırıldığında daha eskicil özellikler göstermektedir. Söz konusu eser birçok yerde Harezmi dönemi eserlerinde bile bulunmayan sözcükleri içermektedir. Eserde Türk dilinin herhangi bir kaynağında görülmemeyen sözcüklere de rastlamak mümkündür. Bu çalışmada, Türk dili araştırmacılarının Harezmi Türkçesiyle Çağatay Türkçesi arasında saptadıkları farklılıklardan yola çıkılarak söz konusu eserin klasik öncesi Çağatay Türkçesi dönemine ait olduğu gösterilip Çağatay metinlerde pek bulunmayan bazı sözcüklerin listesi verilmiştir.

Abstract

Khwarezm Turkish, which occupies an important place in the historical development of the Turkish language, played a bridging role between the Karakhanid and Chagatai periods, when the Turkish language underwent various phonetic, morphological, and vocabulary changes and entered a new phase. Works from the Khwarezm period primarily include religious texts, as well as dictionaries, poetry, works on natural science, divination texts, Quran translations, decrees, and letters. The Chagatai period, encompassing nearly five centuries, saw Turkish literature achieve its greatest heights, especially during the age of Ali-Shir Nava'i, resulting in the creation of numerous literary, historical, religious, and other diverse works. Works from the late Khwarezm and early Chagatai periods demonstrate linguistic characteristics of both. One instance is a fiqh book from the pre-classical Chagatai Turkish period, which exhibits more archaic features when compared with other works written in Chagatai Turkish. This work primarily contains words not even found in works from the Khwarezm period or those unattested in any other Turkish language source. Drawing on the distinctions identified by linguists between Khwarezm and Chagatai Turkish, this study demonstrates that the work in question dates to the pre-classical Chagatai period and provides a list of certain words uncommon in Chagatai texts.

Anahtar Kelimeler

Harezmi Türkçesi · Çağatay Türkçesi · klasik öncesi Çağatay Türkçesi · fıkıh kitabı · söz varlığı

Keywords

Khwarezm Turkish · Chagatai Turkish · pre-classical Chagatai Turkish · fiqh book · vocabulary

“ Atif | Citation: Rezaei, Mehdi. "A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book and Its Vocabulary". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi-Journal of Turkish Language and Literature* 65, no. 2 (2025): 248-275. <https://doi.org/10.26650/TUDED2025-1557997>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Rezaei, M.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Mehdi Rezaei rizai_m613@yahoo.com

Extended Abstract

Concurrently with the conversion of the Turks to Islam during the Karakhanid period, the content of written Turkish works gradually took on an Islamic character. Although few written works from the Karakhanid period exist, the number of Turkish works, including religious, literary, and historical texts, significantly increased during the Khwarezm period. The works of the Khwarezm period differ from those of the Karakhanid period in content and linguistic features. Turkish literature entered a different stage in the Chagatai period. Chagatai Turkish, which is divided into three distinct periods (pre-classical, classical, and post-classical), began to be used as a literary language in a wide geography for five hundred years. Many works belonging to the three periods of Chagatai Turkish have been introduced and studied by various researchers, but some have not yet been published or investigated in detail. One of these works is the *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book*, which is examined in the present paper.

The book under investigation, *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book*, presents interesting content and language. Although some works on Islamic jurisprudence were written in past centuries, especially in Old Kipchak Turkish and Old Oghuz Turkish, the *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book* is the only one written on fiqh in the pre-classical period. The name of the work and its author are not mentioned in the manuscript, which was transcribed by two experts. Despite the incompleteness of the manuscript, 486 pages of the text are currently available, exhibiting characteristics of both Khwarezm Turkish and Chagatai Turkish in terms of its linguistic features and confirming that the work was written during a transitional period. A significant number of words in the *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book* do not resemble the words in the works of the Chagatai period, but are similar to those in the works of the Karakhanid Turkish and even Old Uyghur Turkish.

This research examines *the Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book* in three main parts. In the first part, the important phonological features of the work have been discussed. For example, the position of the consonants /d ~ ɖ/, /p-f/, and /ğ/ in the middle of the word, the position of the old consonant /w/, the position of the phonetic group -AGU, and the position of the consonant /t/ at the beginning of the word have been examined. In the mentioned items, *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book* has the same characteristics as the Khwarezm period in some respects. For example, words like *ağığ* "bear", *boğuğ* "color", *boğun* "people, public", *beğük* "big", *đadiş* "belt", *tawar* "property, things", *yawuz* "bad, ugly", *kağun* "melon", *urağut* "woman", *kırağu* "frost", and *üçegü* "all three" have preserved their old form. Comparisons among many instances of these words reveal their phonetic changes into a new form during the Chagatai period. In the second part of the research, some morphological features such as the plural first-person suffix in the simple past tense, the method of making present perfect tense, some pronouns, and the method of making some descriptive verbs by -Abil- and -Aal- have been examined. Use of the suffix -dİmlz in the plural first-person simple past, -(X)p turur in the present perfect tense, and pronouns such as *ağar*, "to him/to that" and *muğar*, "to this" indicate the old characteristics of *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book*. However, when the work is examined in its entirety, characteristics of both Khwarezm Turkish and Chagatai Turkish are evident. The third section, the main part of this research, included a list of some old words in the *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book*. Most of these words do not exist in the works written in Chagatai Turkish, and many can only be found in Karakhanid Turkish and Old Uyghur Turkish sources. For example, words such as *alımlık* "creditor", *arđuçı* "mediator", *ast* "alley", *bilinçek* "the name given to stolen objects", *büken* "powerless", *sémde* "sandal", *tutuğ* "castrated", *ügmek* "gold or silver ring or earring" can only be seen in the *Dİwān Lughāt al-Turk*. Some words such as *astaru* "down", *baruğ* "wall", *boşkar-* "learning", *kezir* "tribute", *küregü* "roof", *söggüçi* "slanderer", *tamçı* "builder", *tamu* "drop", *turmuğ* "testicle", *yığlacu* "mourner", *yulun* "booty" were also not found in any other sources.

Considering the nature of jurisprudential works, which deal with various aspects of human life and provide solutions, the book under investigation also deals with several issues such as religious affairs, cleanliness principles, nutrition rules, social life, commercials, inheritance, war-related issues, etc. The development and explanation of those topics require diverse words and terms in different fields. Undoubtedly, the publication of the complete text of the *A Pre-Classical Chagatai Turkish Fiqh Book* will result in an invaluable work with extensive, rich vocabulary, which will be added to the list of Turkish works of the pre-classical Chagatai period.

Giriş

Türk dilinin tarihî seyrine bakıldığında Karahanlı döneminden itibaren İslami içerikli eserler yazılmaya başlamıştır. Karahanlı döneminde her ne kadar Türkçe eserlerin sayısı sınırlı olsa da Harezmi döneminde bu eserlerin sayısı ve çeşitliliği artmaya başlamıştır. Söz konusu dönemde yazılmış olan Türkçe eserlerin içeriği dikkate alındığında büyük ölçüde İslami konularla ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Başta İslam peygamberi olmak üzere peygamberler ve din büyüklerinin hayatı, dinî ve tasavvufî konular, Kur'an tercümesi ve tefsiri, bahsi geçen eserlerin içeriğini oluşturmaktadır. Son yıllarda yayımlanan *Tansukname-i İlhânî* ve *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı* gibi eserler ise Harezmi döneminde dinî konuların dışında da bazı eserlerin yazıldığını göstermektedir. Çağatay dönemine gelince Türkçe eserlerde görülen konu ve tür çeşitliliği oldukça geniştir. Sadece, Nevâî'nin eserleri dikkate alındığında söz konusu çeşitlilik anlaşılmaktadır.

Türkler, İslam kültürü ve İslami hayat tarzını benimsedikten sonra İslam fıkını da öğrenmeye başlamışlardır. Türk dili tarihi incelendiğinde İslam fıkı ile ilgili birçok eserin yazıldığı görülmektedir. Özellikle Eski Oğuz Türkçesi ve Eski Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserler önem arz etmektedir. Üzerinde çalıştığımız eser de İslam fıkını en küçük ayrıntılarına kadar anlatan bir fıkıh kitabıdır. Harezmi döneminin sonu ve Çağatay döneminin başında kaleme alınan bu eser her iki dönemin dil özelliklerini göstermektedir. Aşağıda gösterilen en belirgin dil özellikleri ve söz varlığından verilen örneklerle dayanılarak söz konusu eserin klasik öncesi döneme ait olduğu tespit edilmiştir. Bilindiği gibi klasik öncesi dönemde Harezmi ve Çağatay Türkçesinin özelliklerini bir arada görmek mümkündür. János Eckmann'ın da belirttiği üzere bu devir, bir dizi Eski Türkçe özelliğinin muhafaza edildiği bir geçiş devridir.¹ Elimizdeki eserde de söz konusu hususiyeti net olarak göstermektedir. Yazmada eser adı ve yazar bilgisi bulunmadığından eser için *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı* başlığı uygun görülmüştür.

Harezmi dönemi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdîs*'te İslam fıkı ile ilgili bazı konular bulunsa da eser bütün olarak bir fıkıh eseri değildir. Klasik öncesi Çağatay Türkçesi döneminde de ağırlıklı olarak şiirin ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı* (bundan sonra *Klasik Öncesi Fıkıh Kitabı*: KÖFK) söz konusu dönemde İslam fıkını anlatan ve fıkıh konularıyla sınırlı kalan yegâne eserdir. Nüsha eksiktir ancak 486 sayfadan oluşan hacimli bir metindir. İki müstensih tarafından istinsah edilen KÖFK insan hayatının birçok yönüyle ilgili çeşitli bilgiler içerdiği için söz varlığı bakımından da oldukça geniş ve zengindir. KÖFK Çağatay döneminde istinsah edilse de eserde bulunan birçok sözcüğün Çağatay dönemi eserlerinin söz varlığıyla değil daha önceki dönemlerde yazılan eserlerin söz varlığıyla benzerlik göstermesi dikkat çekicidir.

Yazmada bulunan bazı sözcüklerin listesi verilmeden önce eserin en önemli dil özellikleri sıralanmıştır. Harezmi Türkçesiyle Çağatay Türkçesinin karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan bu özellikler² eserin Klasik öncesi Çağatay Türkçesi döneminde yazıldığını göstermektedir. Aşağıdaki inceleme ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

1. Ses Bilgisi Özellikleri

1.1. Söz içi /d ~ d/ durumu

Türk dilinin tarihî dönemlerine bakıldığında diş arası d (d) sesinin durumu en önemli fonetik ölçütlerden birisidir. Günümüzde bile bu sesin durumu çağdaş Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında önemli rol oynamaktadır. Harezmi döneminde görülen d (d) > y değişmesi Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre çok daha önce başlamıştır. Kâşgarlı bu konuyu şöyle anlatmaktadır: “Yağma, Toxsı (Tuxsı), Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul (Çömül) ve Oğuzlar bütün zel'leri (d) ye'ye çevirmekte birleşmişlerdir. Bunlar zel'i hiç kullanmazlar.

¹János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017), 21.

²Geniş bilgi için Bk.: Yaşar Şimşek ve Filiz Kaynak, “Harezmi Türkçesinden Çağatay Türkçesine Geçiş”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 12, no. 4 (2023): 1538-1571.

Bu grupların dışında olanlar kayın ağacına **kağın** bunlar **kaıın** derler.”³ Türk dilinin herhangi bir tarihî kaynağında dış arası d (đ) sesinin korunması o tarihî eserin eski bir eser olduğunu ve Harezmi döneminde veya daha önceki dönemlerde yazıldığını göstermektedir. Harezmi döneminde başlayan đ > y değişmesi Çağatay döneminde neredeyse tamamlanmıştır. KÖFK’de de pek çok örnekte đ > y değişmesi yaşanmıştır ancak / đ / sesinin korunduğu örnekler de az değildir. Bu örneklerin birçoğu Çağatay dönemi eserlerinde görülmez. KÖFK’de bazı đ’li örnekler aşağıdaki gibidir:

it deg, bõri deg; tilkü, kiř, adığ, arslan deg; bu türlüğ cāniverler “köpek, kurt gibi; tilki, samur, ayı, aslan gibi; bu tür hayvanlar”; **bedizlig boğuğ[luđ]** *kēzmekdin men’ kılmağaylar* “süslü, boyalı gezmesini engellemeyecekler”; *Cenāze namāzi kılmağ ol boğun* *üze cümle farīza-turur. Ol kişiler arasında bir nēçe kiři namāz kılsa ol cümle boğun* *üze farīzalıkı tüşer* “Cenaze namazı kılmak bütün halk üzerinde farzdır. O kişiler arasında birkaç kiři namaz kılsa bütün halk üzerinden farz olması düşer.”; *Eger ođul bolsa bedük bolğunça anası birle turmağ kēlür.* “Eger oğlan olsa büyüyünceye kadar annesi ile kalması gerek.”; *özüm üçün yuluğ idürmen* “kendim için fide gönderiyorum”; *tēri deg, kēđin deg yā örüm deg* “deri gibi, giysi gibi, çul gibi”; *ol tonni, ol tawarnı yusa, yağutsa; ol tonda, ol tawarda* “ayb bolsa “o elbiseyi, o kumaşı yusa ve serse; o elbisede, o kumaşta bozukluk olsa”; *Bu türlüğ kişiğ şuşlar tüşüp ölse, idimasa, bozulmasa yigirme delv yā otuz delv ol şuduğ* *suyın tartmağ kērek* “Bu tür küçük kuşlar düşüp ölse, kokuşmasa, bozulmasa yirmi kova veya otuz kova o kuyu suyunu çekmek gerek.”; *Kačan kiři şulığa sēn meniğ edim-sen dēse yā sēn meniğ bārđudāyım-sen dēse bu söz birle řul āzād bolur* “Ne zaman kiři kölesine sen benim sahibimsin dese veya sen benim sultanımsın dese bu söz ile köle özgür kalır.”; *Eger kişiğe kūze yā piyāle yā gaddāre yā ayađ ediš* *kōtertgelı muzd berse* “Eđer kişiye testi, bardak, koca bıçak, kadeh ve kap kacak taşıtmak için ücret verirse”; *üstem şadışığa yā řur şadışığa* *bolsa andın kēyin revā bolur* “altın veya gümüşten olan kakma, kayış veya kuşak üzerinde olsa mübah olur.”; *ol tariğını çıkarıp taşdağı kişiilerke iř şılmağı kişiilerke tidığ-turur.* “o buğdayı çıkarıp kent dışındaki kişiilere, çalışanlara vermek yasaktır.”

1.2. Söz içi /p/ durumu

János Eckmann *p > f* değişmesinin ilk örneklerinin Nevayi’de görüldüğünü⁴ yazsa da söz içi *p > f* değişmesi aslında Harezmi döneminden itibaren başlamıştır. Harezmi dönemi eserlerinden KE’de⁵ *yafrak* “yaprak” ve *tofrak* “toprak” gibi örnekler bu değişmenin söz konusu dönemde başladığını göstermektedir. *p > f* değişmesi Çağatay döneminde gitgide yaygınlaşmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Çağatay Türkçesiyle yazılmış *Rabguzi’nin Kısasü’l-Enbiyā’sında*⁶ Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcüklerde bile *p > f* değişmesi görülmektedir (*arpa > arfa* “arpa”, *tap- > taf-* “bulmak”, *top > tof* “top”, *küp > küf* “küp”, *perīřan > ferīřan* “perişan”, *peşıman > feşıman* “pişman” vb.). KÖFK’de *toprak* sözcüğü 23 yerde geçmektedir ancak hep *p*’li biçimi kullanılmıştır. Bu eserde *p > f* değişmesi iki örnekte görülmektedir:

altun kümüş étig étiglerini satsa andağ kim tefsi tég, cām tég “altın ve gümüşten süs eşyalarını satsa mesela tepsi gibi, fincan gibi”; *ton ofrağ kir bolğunça* “elbise yıpranmış ve kirli olunca”.

1.3. Eskicil /w/ durumu

Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde bir dudak ünsüzü olan *w* (ف) sesine dönüşen Eski Türkçenin iki ünlü arasındaki veya kök sonundaki *b* sesi Çağataycada *v*’ye dönüşür.⁷ Ancak Çağatay Türkçesinde bazı eserlerde eskicil /w/ biçimi korunmuştur.⁸ KÖFK’de aynı sözcüğün *w*’li ve *v*’li biçimlerini görmek mümkündür. Eserin genelinde söz konusu sözcükler dikkate alındığında eskicil *w*’li örneklerin sayısı çok daha fazladır. Örneğin

³Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvānu Lugāti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 12.

⁴Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 41.

⁵Aysu Ata, *Kışaşı’l-Enbiyā (Peygamberler Kışaları) II Dizin* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), 639/694.

⁶Mehdi Rezaei, “Rabguzi’nin Kısasü’l-Enbiyā’sının Çağatayca Bir Nüşası”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9, no. 1 (2022): 96-98.

⁷Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 40.

⁸Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi* (Kesit Yayınları, 2013), 90.

tawar / tavar “mal, eşya, hayvan” sözcüğü aşağı yukarı 70 yerde *w*’li (Çağatay dönemi eserlerinde *tawar* biçimi görülmez) 17 yerde ise *v*’lidir. Eserde *yawuz* “kötü” sözcüğü hep *w*’li biçimde kullanılmıştır. Fakat *téve* “deve” hep *v*’li olarak görülür. *yafa* “faydasız, lüzumsuz” ve *yafлак* “kötü” örneklerinde ise *f*’li biçimle karşılaşırız. Karahanlı Türkçesinde *w*’li olan *ew* “ev” sözcüğü KÖFK’de sistemli olarak öy “ev” şeklindedir.

1.4. Söz içi /ğ/ durumu

Harezmi Türkçesinde görülen söz içi *ğ > w (v)* değişmesi KÖFK’de de görülmektedir fakat bazı örneklerde /ğ/ sesinin korunduğuna tanık olmaktayız. Örneğin “kavun” sözcüğü üç yerde *kağun* bir yerde ise *kağun* biçiminde kullanılmıştır. *koğa* “kova” sözcüğünde de /ğ/ sesi korunmuştur. /ğ/ sesinin korunduğu başka bir örnek ise “kadın” anlamındaki *urağut*’tur. Ancak *yawuğ* veya *yavuğ* “yakın”, *sovuğ* veya *savuğ* “soğuk” gibi örneklerde *ğ > w (v)* değişmesi yaşanmıştır.

1.5. -AGU ses grubunun durumu

Harezmi Türkçesinde görülen -AGU ses grubu Çağatay döneminde -Av’a dönüşmüştür.⁹ Ancak Çağatay dönemi eserlerine bakılırsa bu ses grubunun korunduğu da görülmektedir. Örneğin *biregü* “birisi” sözcüğü Çağatay döneminde 5 eserde¹⁰ görülürken *birev* “birisi” biçimi aynı dönemin 16 eserinde¹¹ bulunmaktadır. KÖFK’de -Av’lı biçime iki örnek dışında rastlanmamıştır. Eskicil -AGU ses grubu büyük oranda korunmuştur.

buzaju bahasin bergeysen tése bu sevdâ dürüst bolmas “buzağı fiyatını vereceksin dese bu ticaret doğru olmaz”; *pāk suğa kırāju tüşe* “temiz suya kıracağı düşse”; *kaçan kişi biregüni söğse* “ne zaman birisini sövse”; *émdi ikegüke yüzer dirre had kélür* “şimdi ikisine yüzer kırbaç ceza kesilir”; *kaçan üceğü mundağ téyü da’vî kılsalar* “ne zaman her üçü böyle diye dava açsalar”; *igesi kélgünçe kaçan küregü téğ bolsa anı zindānğa salğaylar* “sahibi gelince, kaçak olduğu müddetçe onu hapsederler.”

Eserde -AGU > -Av değişmesi *küyev* (< *küdegü*) “damat” ve *ikevi* (< *ikegü*) “ikisi” sözcüklerinde görülmektedir. Ancak *ikevi* biçimi sadece iki yerde bulunurken *ikegü* biçimi 65 yerde görülür.

1.6. Söz başı /t/ durumu

Çağatay Türkçesinde söz başındaki /t/ birkaç sözde d’ye dönüşür: *dağı* < *tağı* (*tağı*) “ve, dahi, de”, *dég* < *tég* “gibi”, *dur / durur* < *turur* “-Dir, -Dur”, *dégrü* < *tégrü* (*teğürü*) “kadar, dek”, *dégin* < *tégin* “kadar, dek”.¹² Bunlara *dé-* < *té-* “demek” fiili başta olmak üzere sayılı bazı sözcükleri de ekleyebiliriz.

KÖFK’ye baktığımızda /t/ sesinin birçok durumda korunduğunu görebiliriz. Örneğin *tağı* “ve, dahi, de” bağlacı Çağatay dönemi eserlerinde *tağı*’nın yanı sıra çoğunlukla *dağı* “ve, dahi” biçiminde kullanılmıştır ancak KÖFK’de eser boyunca daha eskicil olan *tağı* görülmektedir. “gibi” anlamında olan *tég* yaygın olarak kullanılmıştır, bununla birlikte *deg* biçimine de pek çok yerde rastlanmıştır. “-Dir, -Dur” karşılığı da birkaç örnek dışında hep *turur* olarak kullanılmıştır. *tégrü* “kadar, dek” sözcüğü eser boyunca eskicil biçimini korumaktadır. Eserde *té-* “demek” ve *tép* “diye” sözcüklerinde birçok durumda *t > d* değişmesi yaşansa da yine *t*’li biçimler oranla daha fazla kullanılmıştır.

1.7. Söz sonu /ğ/ durumu

Çağatay dönemi eserlerinde görülen en önemli ses değişmelerinden biri sözcük sonunda *ğ > k* değişmesidir. /-ğ/ > /-k/ değişmesi Çağatay Türkçesini diğer tarihî Türk yazı dillerinden ayıran önemli bir husustur.¹³ KÖFK’de de söz konusu ses değişmesi görülmektedir ancak eskicil biçimler (ğ’lı) oranla daha fazla

⁹János Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 6, (1958): 123.

¹⁰Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, (Eğitim Yayınları, 2013), 150.

¹¹Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, 151.

¹²Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 41.

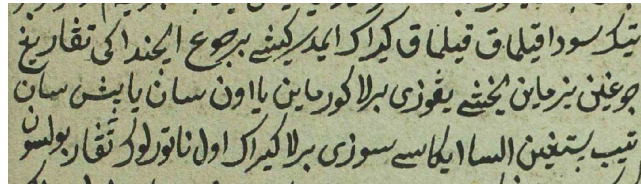
¹³Şimşek ve Kaynak, “Harezmi Türkçesinden Çağatay Türkçesine Geçiş”, 1554.

kullanılmıştır. Örneğin *andağ* biçimi eserde 345 kez kullanılırken *andağ* biçimine 48 yerde tesadüf edilmiştir. *mundağ* 92 yerde görülürken *mundağ* 11 yerde görülür. *uluğ* 45, *uluğ* ise 35 kere kullanılmıştır.

2. Biçim Bilgisi Özellikleri

Harezmi Türkçesiyle Çağatay Türkçesi biçim bilgisi bakımından birbirinden çok farklı değildir. Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve Harezmi döneminde yerini *-DUK*'a bırakan görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi eki *-Dımlz / -DumUz* belki dikkate alabileceğimiz en tipik ölçüttür. Çünkü bu ek Çağatay döneminde bütünü kullanımdan düşmüştür. Aşağıdaki özelliklerin dışında KÖFK'de eskicil ancak istisna olan örnekler de bulunmaktadır. Örneğin bir cümlede Harezmi döneminde bile görülmeyen *-IG* belirtme hâli eki kullanılmıştır:

Émdi kişi bir çuğ içindeki **tawarig** çuğın yazmayın yağış yavuzı birle körmeyin yā on san yā bēş san tēp satğın alsa “Şimdi birisi bir bohça içindeki eşyayı bohçasını çözmeden iyisi kötüsüyle, görmeden on sayı veya beş sayı diye satın alsa”

2.1. Görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi eki

Görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi eki Harezmi Türkçesinde yaygın olarak *-DUK* şeklinde görülmektedir. HŞ'de sistemli olarak *-DUK*'tur. Fakat KE'de bu çekim *-DUK* yanında sıklıkla daha eski şekliyle yani *-Dımlz* olarak devam etmektedir. NF'de de birkaç örnekte *-dımız* şekli yaşamakta olup genelde *-DUK*'tur.¹⁴ Görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi eki Çağatay Türkçesinde ise düzenli olarak *-DIK / -DUK*¹⁵ olarak görülür. Söz konusu ek KÖFK'de çoğunlukla *-dımlz / -dümüz* şeklindedir. Bu çekim, eser boyunca 38 farklı yerde görülmektedir; bunların 11'i *-dik / -duk* ile karşılanırken 27'si ise *-dımlz / -dümüz* olarak karşımıza çıkmaktadır. *-dımlz / -dümüz* ekinin KÖFK'de daha yaygın olması eserin klasik Çağatay Türkçesi döneminden daha önce yazıldığını açıkça göstermektedir. Aynı sayfada, hatta aynı satırda her iki biçimin kullanılması dikkat çekicidir.

Bu mes'eleni Kitābu's-Şalāt'da aytıp tamām kıldımız “Bu konuyu Kitābu's-Salāt'ta anlatıp bitirdik.”; *Munça néerse bērdi, qabūl kıldıq tēseler* “Bunca mal verdi, kabul ettik deseler.”; *Yalğan güvāhlik bērdik tēseler yā gālağ güvāhlik bērdimiz tēseler* “Yalan tanıklık ettik deseler ya da yanlış tanıklık ettik deseler.”; *Ér ölse oğlı kıızı qalmasa ol kim aydımız mīrāş tēger* “Adam ölse oğlı kıızı olmazsa söylediğimiz kişiye miras kalır.”

2.2. Öğrenilen geçmiş zaman

Öğrenilen geçmiş zaman hem Harezmi döneminde hem de Çağatay döneminde iki biçimde karşılanır. Birisi *-mış* ekiyle yapılırken diğeri ise *-(X)p turur* veya *-(X)p(tUr)* biçiminde yapılmaktadır. *-mış* eki her iki dönemde görülürken *-(X)p turur* Harezmi döneminde *-(X)p(tUr)* ise Çağatay döneminde daha yaygındır. KÖFK'de ikinci tip öğrenilen geçmiş zaman Harezmi Türkçesinde olduğu gibi hep *-(X)p turur* şeklindedir.

nēerseni yerdin taptım, anıñ üçün saqlap turur-men “eşyayı yerde buldum, onun için saklamışım”; *İki cihānda ne kim maqlūq bar érse Haq te'ālā yaratıp turur* “İki cihanda ne kadar yaratık varsa Allah yaratmıştır.”; *İbni Mes'ūd razīyallāh anı rivāyet kılip tururlar* “İbni Mesud (r.a.) rivayet etmiştir.”; *peygāmbēr ('as)'dın köp haberler kēlip turur* “peygamber (a.s.)'dan pek çok haber gelmiştir.”

¹⁴Aysu Ata, *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2002), 74.

¹⁵Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 117.

2.3. Zamirler

Eskicil biçimler olan *mañar* “bana”, *sañar* “sana” *añar* “ona” ve *muñar* “buna” Çağatay döneminde ortadan kalkmış¹⁶; *maņa* “bana”, *saņa* “sana”, *aņa* “ona” ve *muņa* “buna” biçimleri¹⁷ yaygınlaşmıştır. Aslında *r*'siz biçimler Harezmi döneminden itibaren kullanılmaya başlamıştır. KÖFK'de ise *r*'siz biçimler yaygın olarak kullanılsa da *r*'li biçimler de büsbütün kullanımdan düşmemiştir:

Aydımız kim mîrâşhârelerde kıyası kim yakınrağ bolsa añar téger. “Söyledik ki mirasçılardan hangisi daha yakın olsa ona aittir.”; *néerseni muñar bérgil tép hükm kılgay* “nesneyi buna ver diye hükmedecekler.”; *hatun kâfir bolsa ne'üzü billâh añar né kélür?* “kadın kafir olsa Allah korusun ona ne olur?”; *barça yulun içinde bir qarabaş yâ bir at, muñar oħşar bérürler érđi* “bütün ganimet içinde bir cariye veya bir at, buna benzer verirler idi.”

2.4. Yeterlik fiili

Yeterlik fiilinin olumlu şekli Harezmi Türkçesinde *bil-*, olumsuz *u-* ve bazen de *bil-* yardımcı fiilleriyle yapılmaktadır.¹⁸ Çağatay Türkçesinde ise yeterlik yapısı *al-* fiiliyle yapılmaktadır, nadiren *bil-* ve *u-* fiilleri de kullanılır.¹⁹

KÖFK'de yeterlik fiilinin olumlusu ve olumsuzu hem *bil-* hem de *al-* fiilleriyle yapılmaktadır. Aynı cümlede her iki yardımcı fiilin kullanıldığı görülür. Bu durum, söz konusu eserin bir geçiş döneminde yazıldığını göstermektedir.

Eger resîde bolmagan kiçig oğlan tahâret kılaalsa namâz kılabilse “Eğer yaşça küçük olan oğlan taharet alabilse, namaz kılabilse”; *bîmâr bolup baraalmasa* “hasta olup gidemezse”; *Eger bîmâr kişi kıpup namâz kılabilmese küçi kıvveti yetmese* “Eğer hasta kişi kalkıp namaz kılamazsa, gücü yetmezse”; *öz ülüşin ol kişidin dirhem kıytaalğaylar ve taķı dirhem kıytaalsa* “kendi payını o kişiden dirhem olarak geri alabilecekler ve dirhemi geri alabilse”; *birisi bîmâr bolsa işleyü bilme* “birisi hasta olsa çalışamazsa”; *Kişi sevda kılabilse helâl körklüg kıazğaç ve kesb bolur* “Birisi ticaret yapabilse helal ve güzel kazanç ve gelir olur.”

2.5. Zamir n'sinin Durumu

Çağatay Türkçesinin önemli özelliklerden birisi teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra durum ekleri (+GA, +dA, +dIn, +çA) geldiğinde araya zamir n'sinin girmemesidir.²⁰ KÖFK'de zamir n'si kullanımında bir karışıklık söz konusudur. Bu eserde yönelme hâli ekinden önce genellikle zamir n'si kullanılmaz ancak diğer hâl ekleri için durum farklıdır. Örneğin *içinde* sözcüğü yaklaşık 350 kere kullanılırken *içide* biçimi hiç kullanılmamıştır. *ķavlinde* eserin tam metninde 92 kez bulunurken *ķavlide* hiç bulunmaz. *arasında* 40 defa görülürken *arasıda* biçimine hiç rastlanılmaz. *evvelindin* sözcüğü 17 defa kullanılmış fakat *evvelidin* biçimi metinde bulunmaz. *öyinde* 16 kez kullanılırken *öyide* hiç kullanılmamıştır. *küninde* 12 yerde görülürken *künide* sadece 4 yerde görülür. Ancak *igesindin*'in 6 kere *igesidin*'in ise 17 kere kullanıldığı görülür. Bu gibi örnekler incelendiğinde zamir n'sinin birçok durumda korunduğu görülmektedir.

3. Söz Varlığı

Birçok dilde olduğu gibi Türk dilinde de zamanla söz varlığında köklü değişimler yaşanmıştır. Özellikle yeni din, yeni kültür ve iç içe dil ilişkileri dillerin söz varlığını derinden etkilemiştir. Türk dilinin tarihî seyrine bakıldığında da Harezmi döneminden itibaren Türkçenin söz varlığında bazı gelişmelerin yaşandığına, Arapça ve Farsça alıntı sözcüklerin Türkçede daha sık kullanıldığına tanık olunmaktadır. Bu gelişmenin sonucunda zamanla birçok Türkçe sözcük kullanımdan düşmüş, yerlerine alıntı sözcükler kullanılmaya başlanmıştır. Bu

¹⁶Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar”, 124.

¹⁷Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 137.

¹⁸Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezmi Türkçesi ve Grameri* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 182.

¹⁹Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 177.

²⁰Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 24.

husus dikkate alındığında çeşitli dönemlerde yazılan eserler arasındaki farklılıklar sadece ses bilgisel ve biçim bilgisel farklılıklardan ibaret değildir, söz varlığı bakımından da değişiklikler bulunduğu görülmektedir.

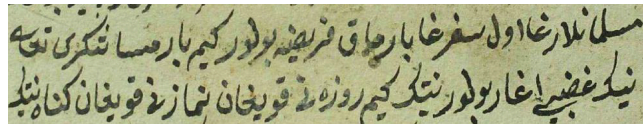
Aşağıdaki listede yer alan sözcükler KÖFK'nin söz varlığını göstermek amacıyla sıralanmıştır. Bu sözcüklerin bir bölümüne (*arğuçlı*, *bağsum*, *sémde* vb. gibi) Türk dilinin tarihî kaynaklarında nadiren rastlanır, bazı sözcüklere ise herhangi bir kaynakta rastlanmaz. Sözcükler listelenirken Türk dilinin önemli tarihî sözlükleri ve tarihî dönemlerle ilgili günümüzde hazırlanmış olan sözlükler başta olmak üzere birçok tarihî kaynağa başvurulmuştur. Ulaşabildiğimiz kaynaklara dayanarak aşağıdaki listede bulunan sözcüklerin diğer kaynaklarda geçtiğine de değinilmiştir ancak taranan kaynakların dışında kalan eserlerde de bu sözcüklere rastlama olasılığı göz ardı edilmemelidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu bölümü oluşturmanın temel amacı KÖFK'nin söz varlığından örnekler vererek eserin önemini belirtmektir. Aşağıdaki sözcüklerin büyük bir bölümü Çağatay dönemi sözlüklerinde görülmez, hatta bir kısmı Harezmi dönemi eserlerinde bile bulunmamaktadır.

3.1. KÖFK'nin söz varlığından örnekler

ağar “ağır, derin, büyük”

ağar biçimi EUT'de²¹ de görülmektedir.

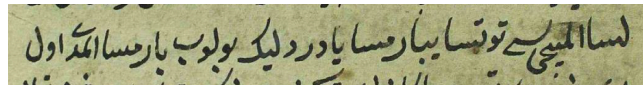
*ol seferğa barmaq farıza bolur, kim barmasa Teñri*²² *te'ālāniñ ğazabı ağar bolur.* “o sefere gitmek farz olur, herhangi biri gitmezse Tanrı taalanın gazabı ağır olur.”

alımçı “alacaklı, borç veren”

Bu sözcük EUT²³ ve DLT'de²⁴ de bulunmuştur.

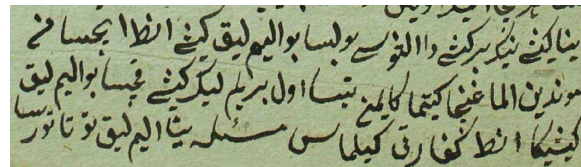
alımçısı tutsa yibermese yā derdlig bolup barmasa “alacaklısı tutsa göndermese veya hasta olup gitmezse”

alımlık “alacaklı”

Bu sözcük DLT'de *alımlıq*²⁵ olarak görülür.

Yana kişiniñ bir kişide algısı bolsa bu alımlık kişi anı içse men mundın almağunça kêtmegeymen tése ol berimlig kişi kaçsa bu alımlık kişiğe anı kefareti kélmes. “Yine birisinin bir başkasından alacağı olsa bu alacaklı “ben bu kişiden almayınca gitmeyeceğim” diye yemin etse o borçlu kişi kaçsa alacaklı kişiye kefaret gerekmez.”

²¹Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe* (Universitätsverlag Göttingen, 2021), 16. ve F. W. K. Müller ve A. von Gabain, *Çağatay Bey Hikâyesi*. çev. S. Himran (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945), 25.

²²Eserde, *Teñri*'ye yönelme hâli eki *-ke* olarak eklenmiştir; dolayısıyla sözcük *Tañrı* değil *Teñri* biçiminde okunmuştur.

²³Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 29.

²⁴Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 548.

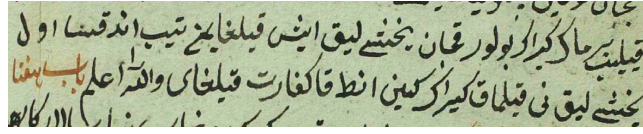
²⁵Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 548.

andık- “yemin etmek”

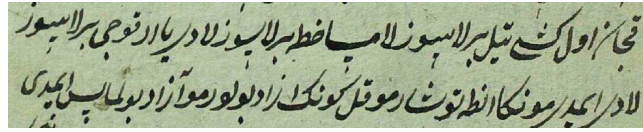
ET²⁶, KT²⁷ ve HT^{de}²⁸ görülen bir sözcüktür. Çağatay metinlerinde tespit edilememiştir.

Қақан яһşılıқ иш қилғаймен тѣп **andıkса** ол яһşılıқни қилмақ кѣрек. “Ne zaman iyilik yapacağım diye yemin etse o iyiliği yapmak gerek.”

arquçı “aracı”

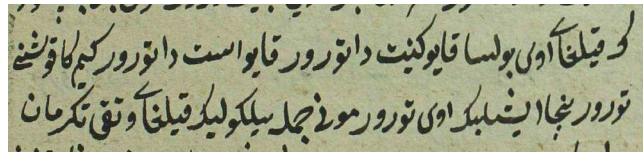
Bu sözcük DLT^{de}²⁹ de tespit edilmiştir.

қақан ол киши тил бирле сөзлемесе һаѣ бирле сөзледи яә **arquçı** бирле сөзледи “ne zaman o kişi dil ile söylemese, yazı veya aracı ile söyledi”

ast “sokak”

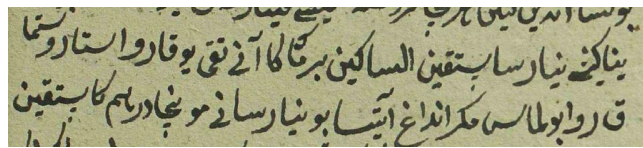
Bu sözcük DLT^{de} “Çiğil lehçesinde sokaklar”³⁰ anlamında görülmektedir.

Öy bolsa қайу кѣнтде-турур? Қайу **astda**-турур? Кимке қошні-турур? “Ev olsa hangi şehirdedir? Hangi sokakta bulunur? Kime komşudur?”

astaru “aşağı”

Bu sözcük Türk dilinin herhangi bir kaynağında bulunamamıştır.

Yana киши нѣрсе сатқин аlsa кѣйин бермекке, ани тақи жоқару **astaru** сатмақ revā болмас. “Yine kişi mal satın alsa sonra vermek şartıyla, onu (fiyat olarak) yukarı aşağı satmak doğru olmaz.”

²⁶Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Clarendon Press, 1972), 180.

²⁷Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 51.

²⁸Suat Ünlü, *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü* (Eğitim Yayınları, 2012), 46.

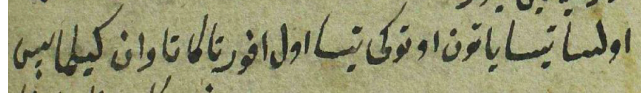
²⁹Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 556.

³⁰Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 560.

awurta (~ afurta) “dadı, sütüne”

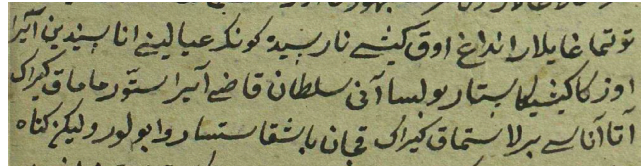
Bu sözcük EUT’de *avırda* ve *avırta*³¹, KB³² ve DLT’de³³ ise *awurta* biçiminde görülmektedir. Harezm Türkçesi eserlerinden HTKTM’de *avurta*³⁴ ve *awurta*³⁵ şekillerinde bulunmaktadır. TS’de yer alan bilgilere göre aynı sözcük *Teshil*, *Lûgat-i Nîmetullah* ve *Et-Tuhfetü’s-Seniyye* gibi eserlerde *avurda* “ebe”³⁶ biçiminde kullanılmıştır.

Ölse, yitse yâ ton, ötüki yitse ol awurtake³⁷ tāvān kélmes. “Ölse, kaybolrsa veya elbisesi, ayakkabısı kaybolrsa sütünüze ceza verilmez.”

ayra “ayrı”

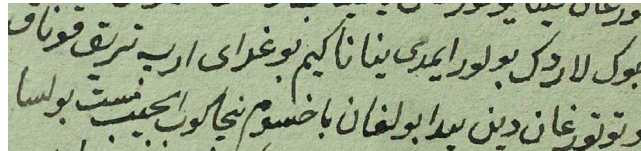
“ayrı” anlamında olan *ayra* başka bir kaynakta tespit edilememiştir. NF’de görülen *ayra* sözcüğü “ayrıntılı, açık seçik”³⁸ olarak anlamlandırılmıştır.

Andağ oğ kişi nâreside küñ ‘ayâlini anasından ayra özge kişike satar bolsa anı sulţān kâzî ayra sattur-mamağ kérek, ata anası birle satmağ kérek. “Aynı kişi cariye’nin küçük çocuğunu annesinden ayrı başka bir kişiye satarsa onu hâkim ayrı sattırmamak gerek, babası ve annesiyle satmak gerek.”

bağsum “Buğday, arpa ve darı gibi tahıllardan yapılan bir içki”

Bu sözcük DLT’de *buxsum*³⁹ ML’de ise *bağsum*⁴⁰ biçiminde görülmektedir.

buğday, arpa, tarıq, konağ ve tuturganın peydā bolğan bağsum neçe küp içip mest bolsa “buğday, arpa, darı ve pirinçten yapılan içkiyi birkaç kadeh içip sarhoş olsa”

³¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altugurischen, Altugurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 83.

³²Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (Kabalıcı Yayınevi, 2008), 1104.

³³Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 565.

³⁴Yaşar Şimşek, *Harezm Türkçesi Kur’ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin) 2. Cilt* (Akçağ Yayınları, 2019), 49.

³⁵Şimşek, *Harezm Türkçesi Kur’ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş-Metin-Dizin) 2. Cilt*, 50.

³⁶Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963-1972), 286.

³⁷KÖFK’de bazı durumlarda kalın ünlülü sözcüklere yönelme hâli eki *-ke* biçiminde eklenmiştir. Ayrıca /w/ (ف) sesi de bazı durumlarda /f/ (ف) ile gösterilmiştir.

³⁸Aysu Ata, *Nehcü’l-Ferâdis III Dizin-Sözlük* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), 37.

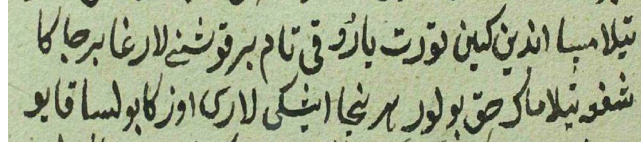
³⁹Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 605.

⁴⁰Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, 95.

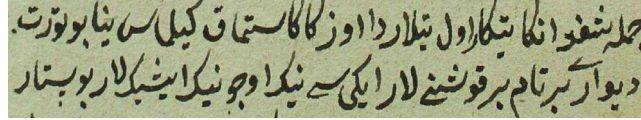
baruğ “duvar”

Bu sözcük Türkçenin herhangi bir tarihî kaynağında tespit edilememiştir. Sözcük, KTSV’de *baru*⁴¹ biçiminde görülmektedir. KÖFK’de söz konusu sözcüğün geçtiği sayfada *baruğ* yerine *dīvār* “duvar” da kullanılmıştır. *baruğ* sözcüğü Klasik Farsçada görülen *bāre* (> *bārū*) “kale duvarı, sur, hisar”⁴² ve Orta Farsça (MÖ III. yy’dan -IX. yy’a kadar) dönemine ait Turfan metinlerinde bulunan *bārag* “duvar, sur”⁴³ sözcükleriyle ilgili olabilir ancak sözcüğün eskicil biçiminin korunması dikkat çekicidir.

Andın kēyin tört baruği tam bir çoşnilarğa barçake şüfa tilemek hağ bolur her nēçe eşikleri özge bolsa “Ondan sonra dört duvarlı ev için aynı komşuların hepsi şufa istemeye haklıdırlar her ne kadar kapıları farklı olsa”

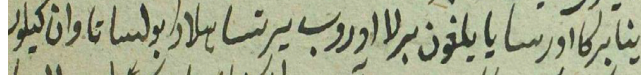

Yana bu tört dīvārı bir tām bir çoşnilar ikisiniñ üçüniñ “Yine bu dört duvarlı bir ev aynı komşuların ikisinin veya üçünün”

berge “değnek, kamçı, dayak”

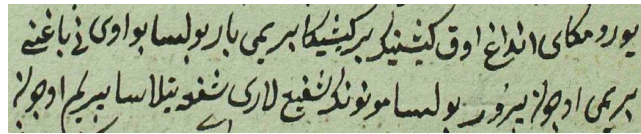
Bu sözcük EUT⁴⁴ ve KT⁴⁵ ile birlikte KE’de⁴⁶ de görülmektedir.

Yana berge ursa yā yılğun birle urup yırtsa, helāk bolsa tāvān kélür. “Yine değnek ile vursa veya ılgın ağacı ile vurup yırtsa, helak olsa ceza alır.”

berim / berimçi / berimlig “borç / borçlu / borçlu”

ber- fiilinden türetilen bu üç sözcük EUT⁴⁷ ve KT’de⁴⁸ de görülmektedir.

Andağ oğ kişiniñ bir kişiğe berimi bar bolsa bu öyni, bāğni berimi üçün bérür bolsa “Öylece kişinin bir başkasına borcu olsa bu evi, bağı borç için verirse”

⁴¹A. K. Borovkov, *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*, çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002), 71.

⁴²Mohammad Moin, *Ferheng-i Farsi (Farsça Sözlük)* (Amir Kabir Yayınları, 1998), 451.

⁴³Mohammad Hasandust, *Ferheng-i Rişe Şenahi-yi Zeban-ı Farsi (Farsçanın Etimolojik Sözlüğü)* (Ferhengistan-ı Zeban ve Edeb-i Farsi Yayınları, 2014), 366.

⁴⁴Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 160.

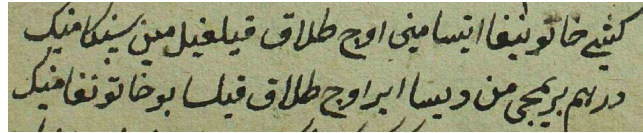
⁴⁵Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 142.

⁴⁶Ata, *Kıssaşü’l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, 95.

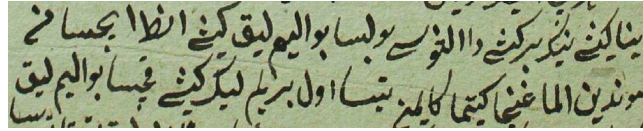
⁴⁷Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 161-162.

⁴⁸Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü* (Eğitim Yayınları, 2012), 142.

mén saña miñ dirhem **berimçi**-men dese “ben sana bin dirhem borçluyum dese”

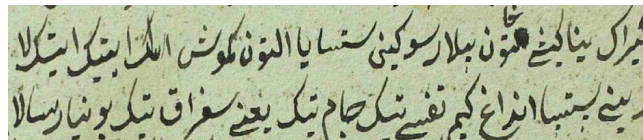
bu alımlık kişi anı içse men mundın almağunça kêtmegeymen tése ol **berimlig** kişi kaçsa “Bu alacaklı kişi “ben bundan almayınca gitmeyeceğim” diye yemin etse o borçlu kişi kaçsa”

bilersük “bilezik”

bilersük biçimi başka bir kaynakta bulunamamıştır. EUT'de⁴⁹ görülen *bilärzök*'ten evrilmiş olmalıdır.

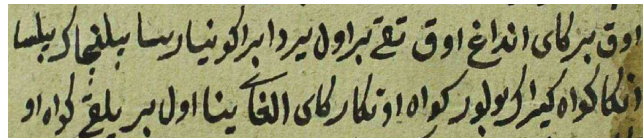
Yana kişi *hatun bilersükini* satsa yâ altun kümüş étig étiglerini satsa andağ kim tefsî tég, cām tég ya'nî sağraq tég “Yine kişi, kadının bileziğini satsa veya altın gümüşten yapılmış süs eşyalarını satsa tepsi gibi, cam gibi yani kadeh gibi”

bilinçek “çalınmış mala verilen ad”

Bu sözcük DLT'de⁵⁰ de görülmektedir.

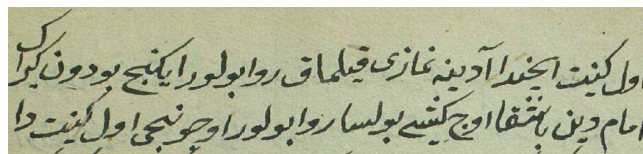
Andağ oğ tağı bir ol yerde biregü néerse **bilinçek** bilse aña güvâh kérek bolur. “Öylece de bir o yerde birisi malı, çalınmış sansa ona tanık gerek.”

bodun / boğun “halk”

ET⁵¹ ve KT'de⁵² bulunmakla birlikte Harezmi Türkçesi eserlerinden KE⁵³ ve ME'de⁵⁴ de görülmektedir. Bu sözcük Çağatay Türkçesi eserlerinde görülmez. KÖFK'de *bodun* ve *boğun* olarak iki biçimde kaydedilmiştir.

Ol ként içinde ādīne namāzı kılmak revā bolur. İkinç **bodun** kérek, imāmdın başqa üç kişi bolsa revā bolur. “O kent içinde cuma namazı kılmak uygun olur. İkinci, halk gerek; imamdan başka üç kişi olsa doğrudur.”

⁴⁹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 170.

⁵⁰Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 588.

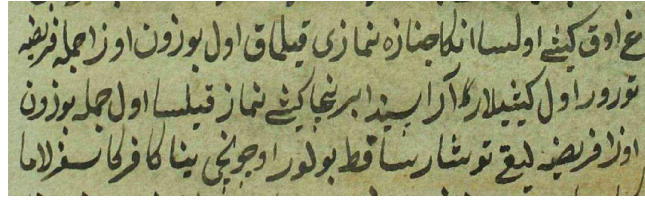
⁵¹Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (Simurg Yayınları, 1998), 100.

⁵²Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 185.

⁵³Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kissaları) II Dizin*, 121.

⁵⁴Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993)*, 105.

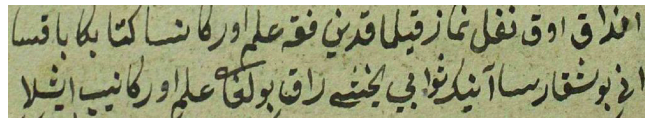
Kişi ölse aña cenāze namāzi kıılmağ ol **boğun** üze cümle farīza-turur. Ol kişiler arasında bir néçe kişi namāz kıılsa ol cümle **boğun** üze farīzalığı tüşer, sākıt bolur. “Kişi ölse ona cenaze namazı kılmak o halkın tümü üzerine farzdır. O kişiler arasında birkaç kişi namaz kılsa tüm halk üzerinden farz olması düşer.”

boşkar- “öğretmek”

Bu biçim herhangi bir kaynakta bulunamamıştır. EUT’de boşğur- “öğretmek”⁵⁵ fiiliyle ilgilidir.

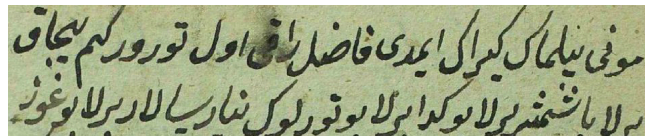
fıkh, ‘ilm örgense kitābke bağsa **boşğarsa** anıñ şevābı yağşıraq bolğay. “fıkıh, ilim öğrense kitaba baksa onu öğretse onun sevabı daha iyi olacak.”

bögde “hançer”

EUT⁵⁶ ve KB’de⁵⁷ de görülmektedir.

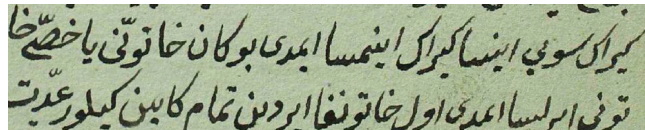
bıçağ birle yā şemşir birle **bögde** birle bu türlüğ néerseler birle boğuzlasa “bıçak ile veya kılıç ile hançer ile bu tür nesnelere boğazlasa”

büken “iktidarsız”

Bu sözcük DLT’de *bükün*⁵⁸ şeklinde görülmektedir.

Émdi **büken** hatunı yā haşşī hatunı ayrılsa émdi ol hatunğa érdin kábīn kélür. “Şimdi iktidarsızın kadını veya hadımın kadını ayrılrsa o kadına kocasından mihr ödenir.”

bütür- “ispat etmek”

“ispat etmek” anlamında olan *bütür*- fiili KB⁵⁹ ve DLT’de⁶⁰ görülmektedir.

Çaçan oğul atalığın **bütürse** yā ata oğulluğun **bütürse** andın kéyin oğul bolur. “Ne zaman oğlan babalığını ispat etse veya baba oğulluğunu ispat etse ondan sonra oğul olur.”

⁵⁵Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 189.

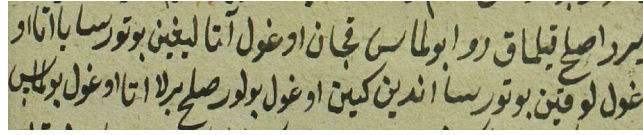
⁵⁶Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 191.

⁵⁷Arat, *Kutadgu Bilig*, 1128.

⁵⁸Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 607.

⁵⁹Arat, *Kutadgu Bilig*, 1135.

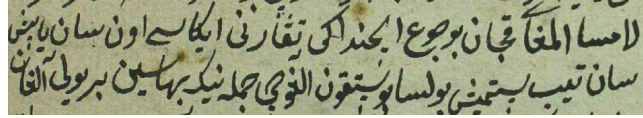
⁶⁰Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 608.

çuğ “bohça, heybe”

Bu sözcük EUT⁶¹ ve DLT’de⁶² de görülmektedir.

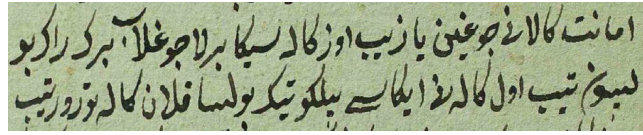
Çağan bu **çuğ** içindeki tawarnı igesi on san yā bēş san tēp satmış bolsa “Ne zaman bu bohça içindeki malı sahibi on sayı veya beş sayı diye satmış olsa”

çuğla- “bağlamak, bohçalamak”

çuğ “bohça, heybe” sözcüğünden türetilen bu fiil EUT⁶³ ve DLT’de⁶⁴ görülür.

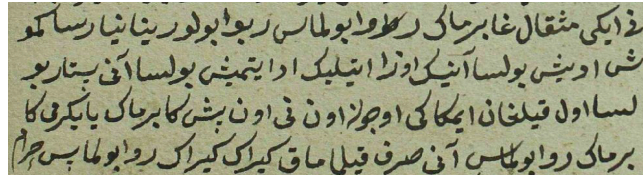
emānet kālāni çuğın yazıp öz kālesike birle **çuğlap** berkrek bolsun tēp “emanet malı, bohçasını çözüp kendi malıyla bohçalayıp daha sıkı olsun diye”

ed “ipekli kumaş”

EUT⁶⁵ ve KT’de⁶⁶ “kumaş, mal, eşya, mülk” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Harezmi sahası eserlerinden KE’de “ipekli kumaş”⁶⁷ anlamında görülmektedir.

Yana nēerse kümüş ediş bolsa anıñ üze itilig **ed** étmiş bolsa anı satar bolsa ol qılğan émgeki üçün onı on bēşke bermek yā yigirmike bermek revā bolmas “Yine nesne gümüş kap olsa onun üzerini süslü ipekli kumaşla kapamış olsa onu sattığında yaptığı emek için onu (10’u) on beşe veya yirmiyeye vermek doğru olmaz.”

émçi “hekim, doktor”

Bu sözcük EUT⁶⁸ ve KT⁶⁹ bulunmaktadır. ME’de görülen **émçile**- “tedavi etmek” ve **émçilik** “tababet”⁷⁰ sözcüklerinde de görülmektedir.

⁶¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 240.

⁶²Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 629.

⁶³Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 240.

⁶⁴Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 629.

⁶⁵Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 95.

⁶⁶Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 251.

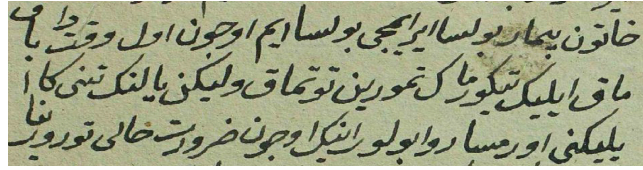
⁶⁷Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kissaları) II Dizin*, 176.

⁶⁸Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 104.

⁶⁹Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 280.

⁷⁰Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 119.

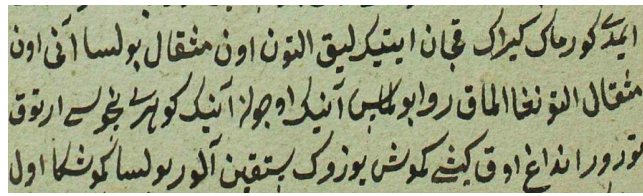
*Ḥatun bīmār bolsa ér **émçi** bolsa ém üçün ol vaq̄tde baqmaq, élig téğürmek, tamurın tutmaq velikin yalaq tenike éligini urmasa revā bolur.* “Kadın hastalansa erkek doktor olsa ilaç için o anda bakmak, dokunmak, damarını kontrol etmek ancak çıplak tenine elini dokunmamak şartıyla mübahtır.”

étiglik “süslü”

Bu sözcük EUT⁷¹ ile birlikte KT eserlerinden TiEM’de *etiglig*⁷² biçiminde görülmektedir. Harezmi sahası eserleri arasında da ME’de *étig “süs”*⁷³ sözcüğü bulunmaktadır.

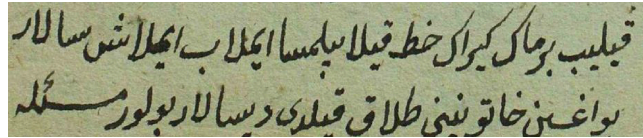
*Ḳaçan **étiglik** altun on mişkal bolsa anı on mişkal altunğa almaq revā bolmas. Anıq üçün anıq gevheri yinçüsi artuq-turur.* “Ne zaman süslü altın on miskal olsa onu on miskal altuna almak doğru olmaz. Çünkü onun mücevheri incisi fazladır.”

imleş- “işaretleşmek”

imle- fiili Türk dilinin bazı tarihî kaynaklarında görülse de *imleş-* fiili sadece DLT’de⁷⁴ tespit edilmiştir.

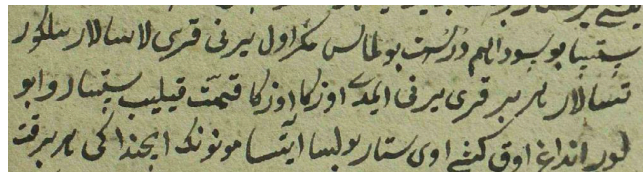
*Ḥaṭ ḳılabilmeşe imlep **imleşeler** bu aqın ḥatunını ṭalāḳ ḳıldı déseler bolur.* “Yazamazsa elini kolunu hareket ettirip işaret yapsalar bu dilsiz, kadını boşadı deseler olur.”

ḳarıla- “arşınlamak, karışlamak”

Bu fiil EUT⁷⁵ ile birlikte KT’de⁷⁶ de görülmektedir.

*Meger ol yerni **ḳarılasalar** bêlgürtseler her bir ḳarı yerni émdi özge özge ḳıymet ḳılıp satsa revā bolur.* “O arsayı arşınlayıp belirttiklerinde her bir arşın yere farklı farklı fiyat biçip satsa mübah sayılır.”

⁷¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 265.

⁷²Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 309.

⁷³Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 121.

⁷⁴Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 665.

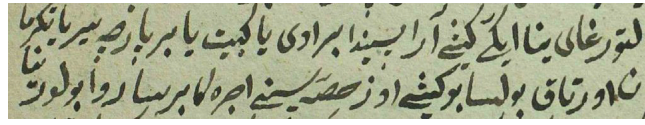
⁷⁵Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 336.

⁷⁶Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 442.

kebit “dükkân”

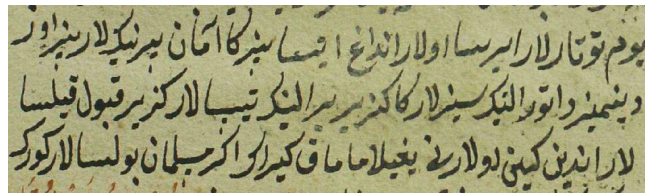
Bu sözcük EUT⁷⁷ ve DLT’de⁷⁸ de görülmektedir.

Yana ikki kişi arasında bir öy yâ kebit yâ bir parça yér yâ tegirmen ortağ bolsa “Yine iki kişi arasında bir ev veya dükkân ya da bir arsa veya değirmen ortak olsa”

kezir “cizye”

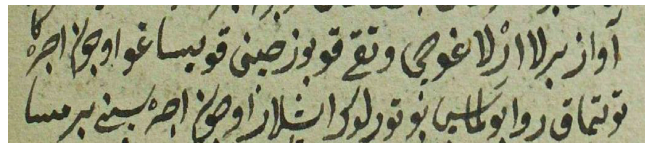
Bu sözcük Türk dilinin herhangi bir tarihî kaynağında bulunamamıştır. *kezir* sözcüğü KÖFK’de dokuz kere kullanılmıştır.

Olar andağ aytsa bizke amân bêriñler biz öz dînimizde turalıñ, sizlerke kezir bêreliñ téseler, kezir şabûl şılısalar andın kényin olarnı yağılamamağ kerek. “Onlar şöyle deseler: “Bize aman verin, biz kendi dinimizde kalalım, sizlere cizye verelim.”; cizyeyi kabul etseler ondan sonra onları düşman olarak görmemek gerek.”

şopsa- “kopuz çalmak”

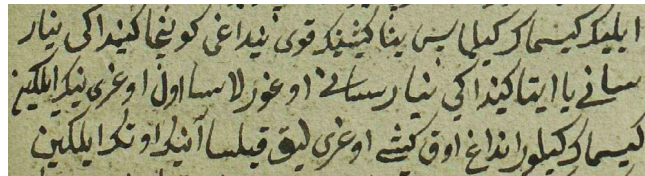
Bu fiil DLT’de *şopza*-⁷⁹ biçiminde görülmektedir. DLT’nin dışında Çağatay sahası eserlerinden olan Gülistan Tercümesi’nde de *şopsa-* “telli müzik aleti çalmak”⁸⁰ olarak görülür.

Şopuzçını řopsağú üçün ecreke tutmağ revâ bolmas. “Kopuzcuya kopuz çalacağı için ücret ödemek doğru olmaz.”

könçek “yaka”

Bu sözcük DLT⁸¹ ile birlikte İML’de de *küncük* “yaka açıklığı”⁸² olarak kaydedilmiştir.

Yana kişiniñ şoyındağı könçekindeki néerseni yâ étekindeki néerseni oğurlasa ol oğrınıñ éliñ késmeğ kélür. “Yine kişinin elbise yakasındaki nesneyi veya eteğindeki nesneyi çalsa hırsızın elini kesmek kerek.”

⁷⁷Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 361.

⁷⁸Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 697.

⁷⁹Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 729.

⁸⁰Metmet Turgut Berbercan, “Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)” (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 428, Ulusal Tez Merkezi (280065).

⁸¹Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 737.

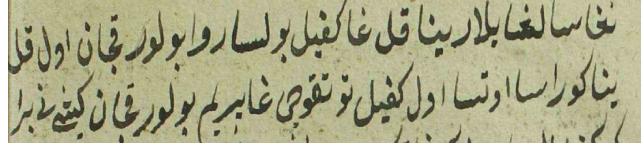
⁸²Aptullah Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğü'nün Endeksidir)* (Devlet Matbaası, 1934), 49.

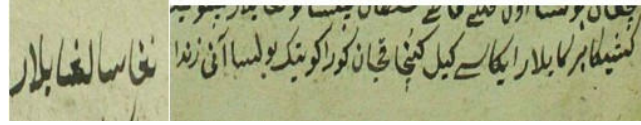
küre- “kaçmak”

Bu fiil EUT⁸³ ve KT'de⁸⁴ görülmektedir. KÖFK'de *küre-* fiilinin yanı sıra aynı fiilden türetilmiş olan *küreg* “kaçak” ve *küregü* “kaçak” sözcüklerine de rastlayabiliriz. *küreg* / *kürek* OT⁸⁵, EUT⁸⁶ ve KB'de⁸⁷ bulunurken *küregü* sadece OT'de⁸⁸ görülmektedir.

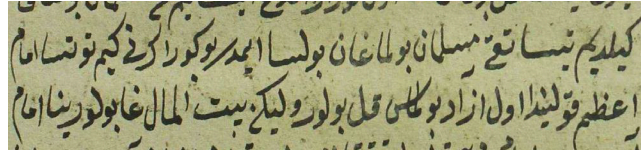
Çaçan ol ıul yana **kürese** ötse “Ne zaman o köle kaçsa gitse”

İgesi kélgünçe, kaçan **küregü** tég bolsa anı zindānga salğaylar. “Sahibi gelince, kaçak olduğu müddetçe onu hapsederler.”

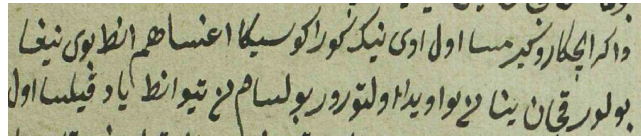

Émdi bu **küregni** kim tutsa İmām-ı ‘Azam ıavlinde ol āzād bolmas, ıul bolur. “Şimdi bu kaçığı kim tutsa İmam-ı Azam görüşüne göre o özgür değil, köledir.”

küregü “çatı”

Bu sözcük EUT⁸⁹ ve DLT'de *keregü* “çadır”⁹⁰ olarak görülmektedir. “çatı” anlamı başka bir kaynaktan bulunamamıştır.

Eger içgerü kirmese ol öyniñ **küregüsike** ağsa “Eğer içeri girmese o evin çatısına çıksa”

küzlüg “güz, sonbahar”

Bu sözcük EUT'de⁹¹ de görülmektedir.

Andağ oğ sağı birle yüklenür, batman terāzū birle tartılır néerselerni **küzlügge** berse revā bolur. “Aynı şekilde ölçü ile yüklenir, batman terazi ile tartılır nesnelere güz için verse mübahtır.”

⁸³Wilkins, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 443.

⁸⁴Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 633.

⁸⁵Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2003), 249.

⁸⁶Wilkins, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 443.

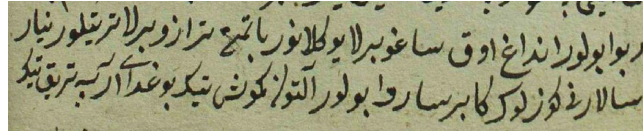
⁸⁷Arat, *Kutadgu Bilig*, 1196.

⁸⁸Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 249.

⁸⁹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 357.

⁹⁰Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvānu Lugātî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 704.

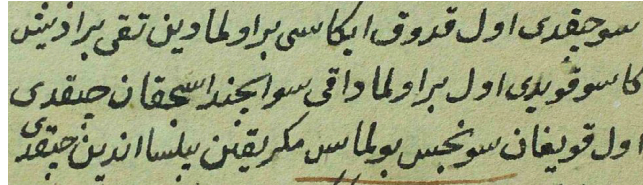
⁹¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 449.

olma “çömlek, çanak”

Bu sözcük EUT⁹² ve DLT’de⁹³ “tencere, testi” anlamında görülmektedir.

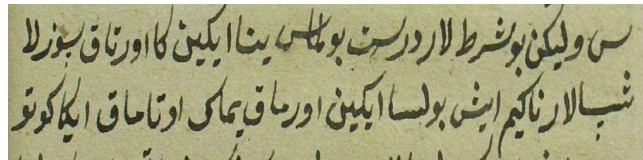
*Ol kıduq igeşi bir **olmadın** tağı bir edişke su kıoydı, ol bir olmadağı su içinde sıçқан çıқdı, ol kıoyğan su necis bolmas.* “O kuyu sahibi bir çömlekten başka bir kaba su koyduğunda bir diğer çömlekteki su içinden fare çıksa o koyulan su pis olmaz.”

otamaq “yabancı otlardan ayıklamak”

Bu sözcük EUT⁹⁴ ve KTSV’de⁹⁵ bulunmuştur.

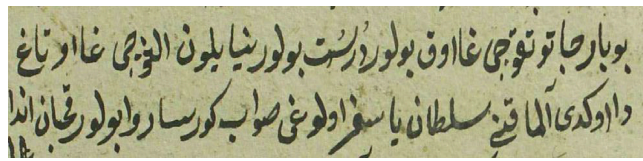
Yana ékinge ortaқ sözleşşeler ne kim iş bolsa ékin urmaқ, yimek, otamaқ “Yine ekinde ortak anlaşmalar herhangi bir iş olsa ekin ekmek, dikmek, yabancı otlardan ayıklamak”

öğdi “ödül”

öğdi sözcüğü Türk dilinin tarihî kaynaklarında genellikle “övgü, medih” anlamında kullanılmıştır. KÖFK’de ise “ödül” anlamında kullanıldığı görülmektedir. EUT’de “ödül, ikramiye” anlamında *öğdir*⁹⁶ sözcüğü bulunmaktadır.

*Yana yulun alğıuçığa otağda **öğdi** almaқını sulţān yā sefer uluğı şavāb körse revā bolur.* “Yine ganimet alanın çadırda ödül alması sultan veya komutanın uygun gördüğü durumunda mübahtır.”

⁹²Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 506.

⁹³Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 775.

⁹⁴Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 517.

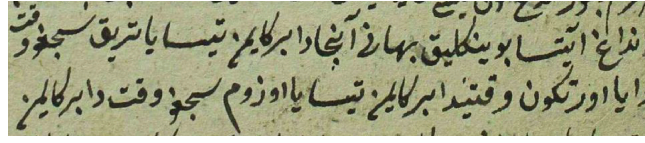
⁹⁵A. K. Borovkov, *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII Yüzyıllar)*, 203.

⁹⁶Wilkins, *Handwörterbuch des Altuygurischen, Altuygurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyğurcanın El Sözlüğü, Eski Uyğurca-Almanca-Türkçe*, 525.

örtgün “harman, hasat zamanı”

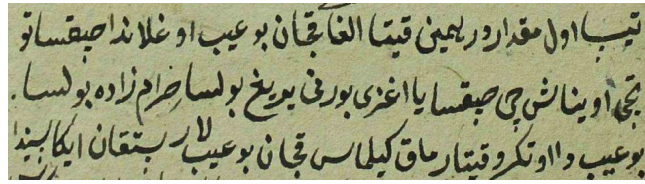
Bu sözcük EUT⁹⁷ ve DLT⁹⁸ ile birlikte İML'de⁹⁹ de görülmektedir.

Yā tarıķ saçǵu vaķtde yā **örtgün** vaķtında bergeymen tése “Ya tohum ekmek vaktinde veya harman vaktinde vereceğim dese”

ötkerü “ötürü, dolayı”

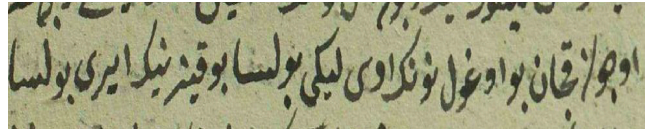
Bu sözcük EUT'de *ötgürü* “dolayısıyla, nedeniyle”¹⁰⁰ ve KE'de *ötkerü* “öte taraf”¹⁰¹ olarak görülür.

Çaçan bu 'ayb oğlanda çıķsa tutçı oynaşçı çıķsa yā aǵzı burnı yarığ bolsa, ħarāmzāde bolsa bu 'aybda **ötkerü** ħaytarmaķ kēlmes. “Ne zaman daima oynaşlık etme ayıbı oğlanda görölse veya aǵzı burnu yarık olsa, haramzade olsa bu ayıptan dolayı geri çevirmek doğru olmaz.”

öyüg “hanım, kadın”

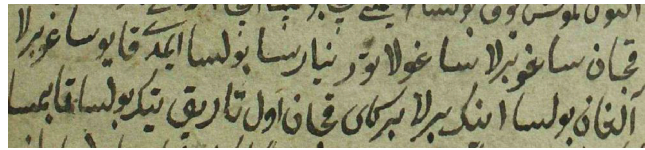
“kadın” anlamında kullanılan bu sözcük Karahanlı dönemi eserlerinde *äwlüg*, *ewlik* ve *ewlük*¹⁰² olarak kaydedilmiştir. Aynı sözcük KE'de *evlüg* ve *ewlüg*¹⁰³ olarak görülmektedir.

Çaçan bu oğulnuñ **öyügi** bolsa bu ħızınıñ éri bolsa “Ne zaman bu oğlanın hanımı olsa bu kızın kocası olsa”

sağulat- “ölçtürmek”

DLT¹⁰⁴ ve HT'de görülen *sağula*- “ölçmek”¹⁰⁵ fiilinin türevidir.

Çaçan saǵu birle **sağulatur** néerse bolsa émdi ħayu saǵu birle alǵan bolsa anıñ birle bergey. “Ne zaman ölçek ile ölçülür nesne olsa, şimdi hangi ölçek ile almışsa onun ile verecek.”

⁹⁷Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 541.

⁹⁸Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 790.

⁹⁹Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir)*, 56.

¹⁰⁰Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 543.

¹⁰¹Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, 511.

¹⁰²Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 316.

¹⁰³Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, 215.

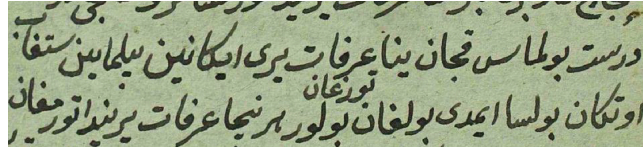
¹⁰⁴Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 800.

¹⁰⁵Ünlü, *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, 495.

satğa- “aşmak, bir yerden geçip gitmek, üzerinden geçmek”

“aşmak” anlamındaki *satğa-* EUT¹⁰⁶ ve DLT’de¹⁰⁷ görülmektedir.

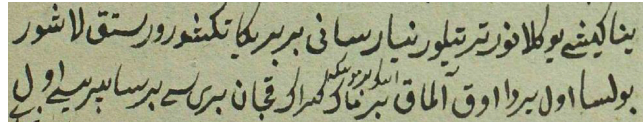
Kaçan yana ‘arafât yeri ékenin bilmeyin satğap ötken bolsa “Ne zaman Arafat yeri olduğunu bilmeden aşıp geçmiş olsa”

satıklaş- “takas ticareti yapmak, karşılıklı alışveriş yapmak”

Bu fiil *satıklaş-* biçiminde EUT¹⁰⁸ ve DLT’de¹⁰⁹ bulunmaktadır.

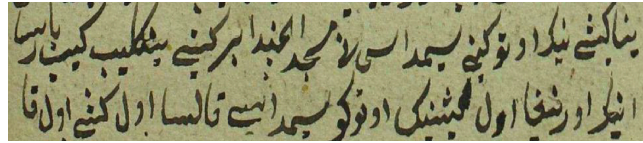
Yana kişi yüklenür tartılır néerseni birbirike tegşürür satıklaşur bolsa “Yine kişi taşınabilir ve tartılabilir eşyayı birbiriyle değışir takas yaparsa”

sémde “giyilen sandal”

Bu sözcük DLT’de *samda*¹¹⁰ olarak kaydedilmiştir.

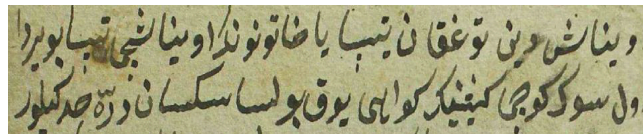
Yana kişiniñ ötükini, sémdesini mescid içinde bir kişi yañılıp kéyip barsa anıñ ornıǵa ol kişiniñ ötükü sémdesi kalsa “Yine kişinin çizmesini, sandalını cami içinde birisi yanılarak giyip gitse onun yerine o kişinin çizmesi sandalı kalsa”

söggüçi “karalamacı, iftiracı”

sög- fiilinden türetilen bu sözcük *söggüçi* olarak başka bir kaynakta bulunamamıştır. Söz konusu fiil HTKT’de “sövmek” anlamının yanı sıra “iftira atmak”¹¹¹ anlamında da kullanılmıştır.

Oynaşdın toǵqan tése yā hatunuñ oynaşçı tése bu yerde söggüçi kişiniñ güvāhı yoǵ bolsa seksen dirre had kélür. “Oynaşın çocuǵu dese veya senin kadının oynaş dese bu durumda iftiracı kişinin tanığı olmazsa cezası seksen kırbaçtır.”

tamçı “yapı ustası, inşaatçı, duvarcı”

Bu sözcük Türk dilinin herhangi bir kaynağında bulunmamıştır.

¹⁰⁶Wilkens, *Handwörterbuch des Altaigurischen, Altaigurisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uygurcanın El Sözlüǵü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 589.

¹⁰⁷Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 808.

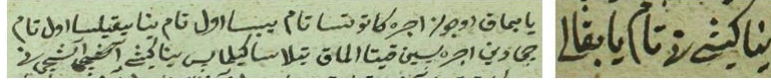
¹⁰⁸Wilkens, *Handwörterbuch des Altaigurischen, Altaigurisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uygurcanın El Sözlüǵü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 590.

¹⁰⁹Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 809.

¹¹⁰Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 802.

¹¹¹Gülden Saǵol, “Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük I-II” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 890, Ulusal Tez Merkezi (25875).

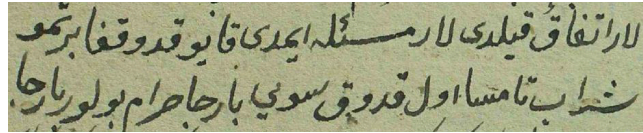
Yana kişini tam yapkalı yapmak için ecreke tutsa tam yapsa ol tam yıkılsa ol **tamçidin** ecesin kıayta almağ tilese kélmes. “Yine birisini ücret karşılığında ev yapmak için getirse ev yapsa, o ev yıkılsa, verdiği ücreti o ustadan geri almak istese doğru olmaz.”

tamu “damla”

Bu sözcük de Türkçenin tarihî kaynaklarında bulunamamıştır.

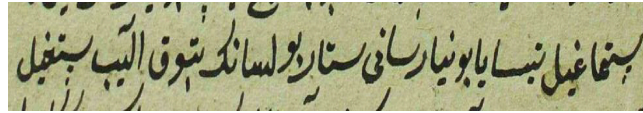
Émdi kıayu kıduğğa bir **tamu** şarāb tamsa ol kıduğ suyu barça ħarām bolur, barçasını çıkarmağ kérek. “Şimdi herhangi bir kuyuya bir damla şarap damlasa o kuyunun suyu büsbütün haram olur, hepsini çıkarmak gerek.”

tapuğ “senet, belge”

tapuğ veya *tapuğ* Türk dilinin tarihî metinlerinde genellikle “hizmet, ibadet” gibi anlamlarda kullanılmıştır. KÖFK’de “hizmet” anlamının yanı sıra “senet, belge” anlamında da kullanılmıştır.

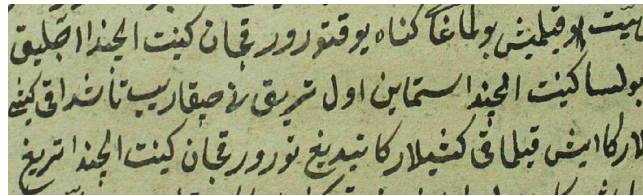
Bu néerseni satar bolsağ tapuğ alıp satğıl. “Bu malı satmak istersen belge alıp sat.”

tıdığ “yasak, engel”

tıd- fiilinden üretilen bu sözcük EUT¹¹² ve KT’de¹¹³ görülmektedir. Harezmi sahası eserlerinde *tıd-* fiilinin yanı sıra *tıy-*¹¹⁴ fiilini de görebiliriz.

Kaçan ként içinde açlıq bolsa ként içinde satmayın ol tarıqını çıkarıp taşdağı kişilerke iş kıılmağı kişilerke tıdığ-turur. “Ne zaman kent içinde açlık olsa o buğdayı kent içinde satmadan çıkarıp kent dışındaki kişilere, çalışanlara vermek yasaktır.”

tuğu “sağır”

Bu sözcük DLT¹¹⁵ ve KB’de¹¹⁶ görülmektedir.

Tuğu güvāhlıq berse revā bolmas. “Sağır tanıklık verse doğru olmaz.”

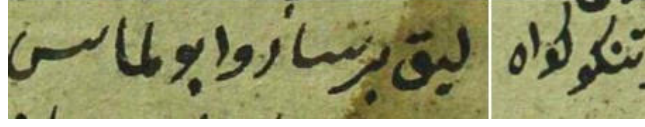
¹¹²Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 711.

¹¹³Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 967.

¹¹⁴Ünlü, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, 591.

¹¹⁵Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 900.

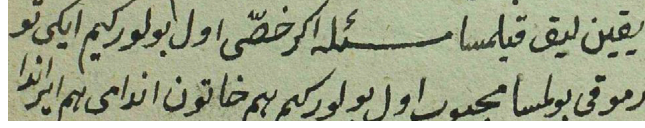
¹¹⁶Araç, *Kutadgu Bilig*, 1252.

turmuḡ “er bezi, testis”

Bu sözcük Türk dilinin tarihî kaynaklarında bulunamamıştır.

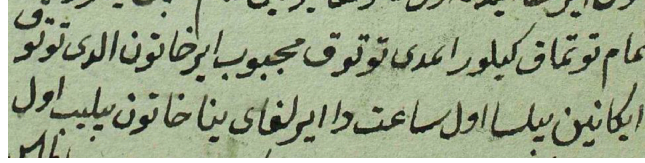
ḥaṣī ol bolur kim ikki turmuḡı bolmasa “İki testisi olmayan kişiye hadım denir.”

tutuḡ “iğdiş edilmiş, hadım”

Bu sözcük DLT’de¹¹⁷ de görülmektedir.

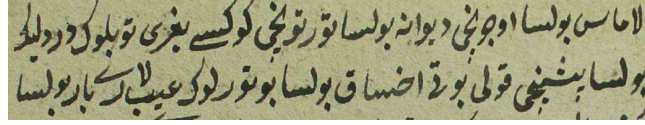
Émdi tutuḡ mecbūb ér ḥatun aldı, tutuḡ ékenin bilse ol sā’atde ayrılıḡay. “Şimdi iğdiş edilmiş erkek evlense, kadın erkeğin hadım olduğunu öğrense o saatte ayrılacak.”

tüplüg “esaslı, temelli”

Bu sözcük EUT¹¹⁸ ve KT’de¹¹⁹ de görülmektedir.

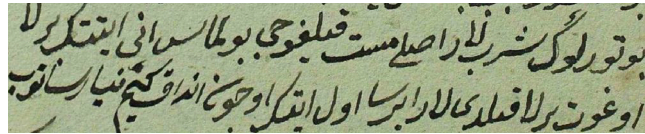
Törtünçı: köksi baḡrı tüplüg derdlig bolsa “Dördüncü: göğsünde ve bağırında esaslı hastalık olsa”

uḡut “kendisinden içki elde edilen maya”

Bu sözcük EUT¹²⁰ ve DLT’de¹²¹ görülmektedir. *uḡut*’un geçtiği cümlede “içki için kullanılan maya” anlamında *éttig(?)* diye başka bir sözcük de görülmektedir. Bu sözcük başka bir kaynakta bulunamamıştır.

Bu türlüg şurblar aṣlı mest kılıḡuçı bolmas, anı éttig(?) birle, uḡut birle kıldılar érse “Bu çeşit içmeler asli sarhoş edici olmaz, onu çeşitli mayalarla yaptılar ise”

¹¹⁷Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 905.

¹¹⁸Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirgischen, Altuirgisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 774.

¹¹⁹Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1030.

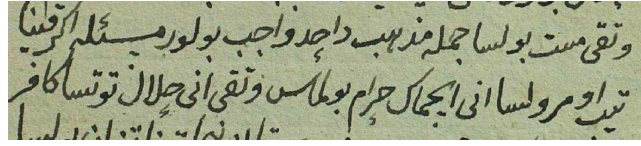
¹²⁰Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirgischen, Altuirgisch-Deutsch-Türkisch* / *Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 788.

¹²¹Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 919.

omrul- “sakinleşmek, durulmak, durgun olmak”

Bu sözcük EUT'de *amrıl*-¹²², DLT¹²³ ve KE'de ise *amrul*-¹²⁴ şeklinde görülmektedir. KÖFK'de *a > o* değişimi yaşanmıştır.

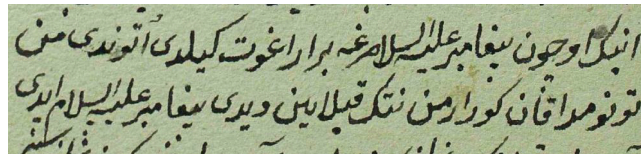
Eger kaynatıp omrulsu anı içmek harām bolmas. “Eğer kaynatıp duru hâle gelse onu içmek haram olmaz.”

urağut “kadın”

Bu sözcük KT¹²⁵ ile birlikte KTSV'de¹²⁶, KE'de¹²⁷, Eski Kıpçak dönemi eserinden KI'de¹²⁸ ve ayrıca Eski Oğuz Türkçesi eserlerinden MŞ'de¹²⁹ de görülmektedir.

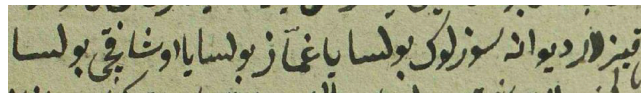
peygāber ('as)'ğa urağut kēldi, ötündi men tonumda kan körermen neteg kılayın dēdi. “peygamber aleyhisselama kadın geldi, arz etti ben elbisemde kan görüyorum nasıl yapayım dedi”

uşaqçı “dedikoducu”

Bu sözcük KB¹³⁰, İML¹³¹ ve CC'de¹³² de bulunmaktadır.

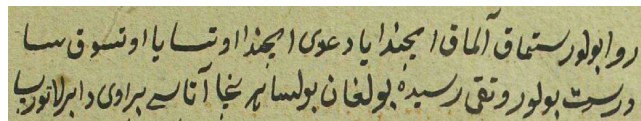
Kızlar dīvāne sözlüg bolsa yā ğammāz bolsa yā uşaqçı bolsa “Kızlar deli gibi konuşsa veya gammaz olsa ya da dedikoducu olsa”

utsuk- “yenilmek, kaybetmek”

Bu fiil EUT¹³³ ve DLT'de¹³⁴ de görülmektedir.

Satmaq almağ içinde yā da'vī içinde utsal yā utsuksa dürüst bolur. “Alım satımda veya davada kazansa veya kaybetse doğru olur.”

¹²²Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirgischen, Altuirgisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyurcanın El Sözlüğü, Eski Uyurca-Almanca-Türkçe*, 45.

¹²³Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 550.

¹²⁴Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, 25.

¹²⁵Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1070.

¹²⁶A. K. Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII Yüzyıllar)*, 290.

¹²⁷Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, 672.

¹²⁸Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), 293.

¹²⁹Tarama Sözlüğü, 3965.

¹³⁰Arat, *Kutadgu Bilig*, 1263.

¹³¹Battal, *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir)*, 80.

¹³²K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 207.

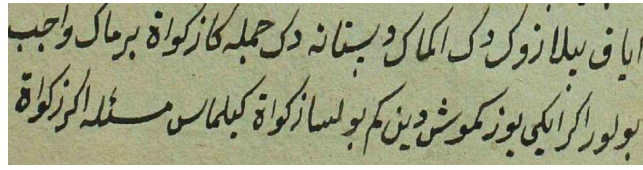
¹³³Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirgischen, Altuirgisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uyurcanın El Sözlüğü, Eski Uyurca-Almanca-Türkçe*, 808.

¹³⁴Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 926.

ügmek “altından veya gümüşten kadın halkası, küpe”

Bu sözcük DLT’de¹³⁵ de görülmektedir.

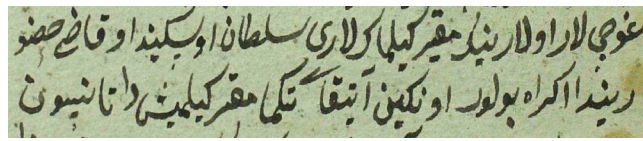
Ayağ bilezük deg; ügmek, destâne deg; cümleke zekât bermek vâcib bolur. “Ayak bileziği gibi; küpe, bilezik gibi; hepsine zekat vermek vaciptir.”

üsk “huzur, nezt, kat”

Bu sözcük EUT¹³⁶ (krş. EUT: *üskintä / ösgintä* “önünde, karşısında”) ve KT’nin¹³⁷ yanı sıra Harezmi dönemi eserlerinden HŞ¹³⁸ ve HTKT’de¹³⁹ de görülmektedir.

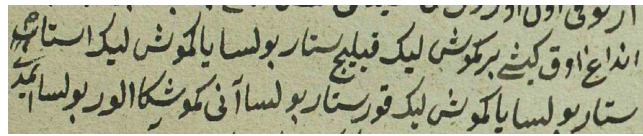
Sultân üskinde ve qâzî huzûrında ikrâh bolur. “Sultan katında ve yargıç huzurunda zorlama olur.”

üstem “toka, kemer ve eyerdeki altın ve gümüş kakma”

Bu sözcük EUT¹⁴⁰ ve KT¹⁴¹ ile birlikte KE’de¹⁴² de görülmektedir.

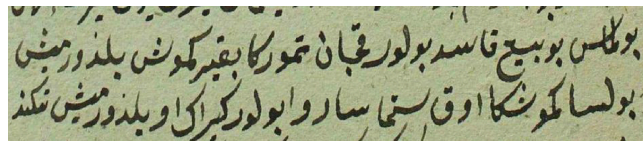
Andağ oğ kişi bir kümüşlig kılıç satar bolsa yâ kümüşlig üstem satar bolsa yâ kümüşlig qur satar bolsa “Böylece kişi gümüşle süslenmiş kılıç satarsa veya gümüşle süslenmiş (kemer) satarsa ya da gümüşle süslenmiş kuşak satarsa”

yalduz- “yaldızlamak”

Bu fiil ME’de¹⁴³ de bulunmuştur.

Çağan temürke bakır kümüş yalduzmış bolsa kümüşke oğ satmasa revâ bolur. “Ne zaman demiri bakır veya gümüşle yaldızlasa gümüş gibi satmasa mübah olur.”

yığlacu “ağıtçı”

yığla- “ağlamak” fiilinden türetilen bu sözcük, ad olarak herhangi bir kaynaktan görülmemiştir.

¹³⁵Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 930.

¹³⁶Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 829.

¹³⁷Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1100.

¹³⁸Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), 78.

¹³⁹Sağol, “Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük I-II”, 982.

¹⁴⁰Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 829.

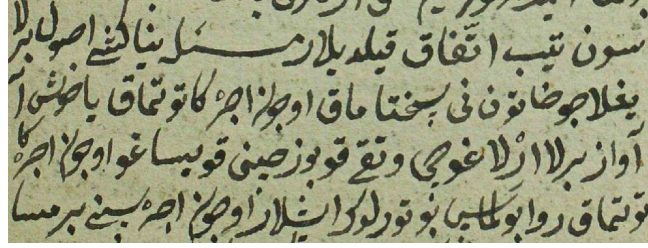
¹⁴¹Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1100.

¹⁴²Ata, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, 685.

¹⁴³Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 201.

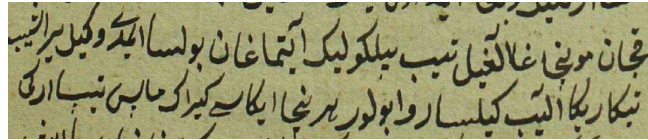
Yana kişi uşul birle **yıǵlacu** hatunni sıhtamaq üçün ecreke tutmaq yâ hoş âvâz birle ırlağucı ve taqı ħopuzçını ħopsağı üçün ecreke tutmaq revâ bolmas. “Yine birisi usuluna dayanarak, ücret karşılığında; yas tutmak için ağıtçı kadını, güzel sesli şarkıcıyı ve ayrıca kopuz çalmak için kopuzcuyu hizmete alması mübah olmaz.”

yıraş- “uzlaşmak”

Bu fiil KB'de¹⁴⁴ de görülmektedir.

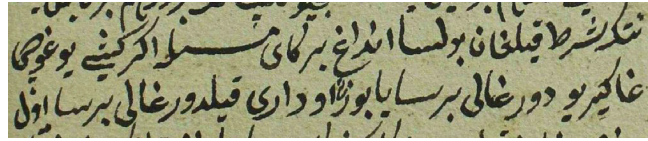
Çaçan munçağa alğıl tēp bêlgülig aytağan bolsa émdi vekil **yıraşıp** tēgerike alıp kēlse revâ bolur her nēçe igesi kērekmes tēse. “Ne zaman bu fiyata al diye açık şekilde söylememişse vekil uzlaşıp fiyatına alıp gelse uygun olur, her ne kadar sahibi gerekmez dese.”

yuğucı “yıkayıcı, çamaşırcı”

Bu sözcük EUT'de¹⁴⁵ bulunmakla birlikte DLT'de *yuğçı*¹⁴⁶ olarak görülmektedir.

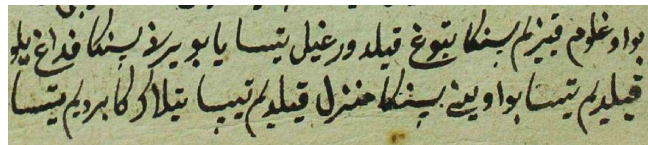
Eger kişi **yuğucığa** kir yudurgalı berse “Eğer kişi çamaşırcıya yıkamak için kirli çamaşır verse”

yuluğ “fidye”

Bu sözcük EUT¹⁴⁷ ve KT¹⁴⁸ ile birlikte HT'de¹⁴⁹ de görülmektedir.

Bu yerni saña fedāğ yulu (fedā **yuluğ**)¹⁵⁰ kıldım tēse bu öyni saña menzil kıldım tēse “Bu arsayı sana fidye diye verdim dese, bu evi sana yaşayacağın mekân yaptım dese”

¹⁴⁴Arat, *Kutadgu Bilig*, 1277.

¹⁴⁵Wilkens, *Handwörterbuch des Altaigurischen, Altaigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 917.

¹⁴⁶Ercilasun ve Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, 985.

¹⁴⁷Wilkens, *Handwörterbuch des Altaigurischen, Altaigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 919.

¹⁴⁸Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, 1248.

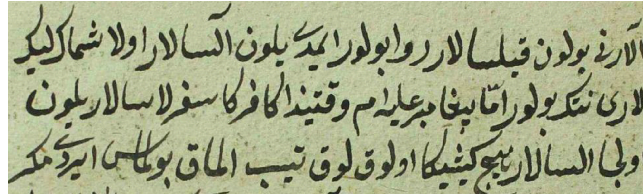
¹⁴⁹Ünlü, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, 697.

¹⁵⁰Yazmada yanlışlıkla fedāğ yulu (فداغ یول) yazılmıştır. KÖFK'de birçok yerde kullanılan ikilemeler dikkate alındığında bu ikilemenin de fedā “fidye” yuluğ “fidye” olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

yulun “ganimet”

KÖFK’de “ganimet” anlamında kullanılan *yulun* Türk dilinin herhangi bir kaynağında bulunamamıştır. OT’de *yulı-* “yağmalamak”¹⁵¹ ve EUT’de *yulun-* “çalınmak, alıp götürülmek”¹⁵² fiilleriyle ilgili olabilir. KÖFK’de pek çok kere kullanılan *yulun*, Moğolca *olça* “ganimet” (*yulun olça*) ve *dayın* “ganimet” (*yulun dayın*) sözcükleriyle gelerek ikilemeler biçiminde de kullanılmıştır.

Émdi **yulun** alsalar üleşmeklikleri neteg bolur? Ammā peygāmbēr (‘as) vaqtında kāfirke seferleseler **yulun** olça alsalar hīç kişike uluqluḡ tēp almaḡ bolmas érđi. “Şimdi ganimet alsalar paylaşımları nasıl olur? Ama peygamber (as) zamanında kafirlere sefer düzenleyip ganimet alsalardı hiç kimse büyüklüğünden dolayı (fazla) almaz idi.”

Sonuç

Yukarıda üç başlık altında incelenmiş olan *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı* birçok Çağatay dönemi eseriyle karşılaştırıldığında gerek ses ve biçim bilgisi gerekse söz varlığı bakımından bazı eskicil özellikler taşımaktadır. Eserde / d ~ ɖ / sesinin kimi örneklerde bulunması, /w/ sesinin birçok sözcükte görünmesi ve -AGU ses grubunun genellikle korunması en önemli fonetik özellikler iken görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi ekinin çoğunlukla -dmlz şeklinde kullanılması morfolojik özellikler arasında en tipik olanıdır. Eserde bulunan özellikler aracılığıyla onun hangi döneme ait olduğu büyük ölçüde tespit edilmiştir. Yazımızın ana gövdesini oluşturan *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı*’nın söz varlığı da oldukça dikkat çekicidir. Türk dilinin herhangi bir kaynağında bulamadığımız *astaru* “aşağı”, *baruḡ* “duvar”, *boşḡar-* “öğretmek”, *kezir* “cizye”, *küregü* “çatı”, *söggüçi* “karalamacı, iftiracı”, *tamçı* “yapı ustası, inşaatçı, duvarcı”, *tamu* “damla”, *turmuḡ* “er bezi, testis”, *yıḡlacu* “ağıtçı” ve *yulun* “ganimet” gibi sözcükler söz konusu eserin zengin söz varlığına birer işarettir. Bu sözcüklerin bir kısmı eserin kaleme alındığı bölgenin ağız özelliklerini yansıtırsa da bir kısmı ancak ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Yakın bir gelecekte tam metnini yayımlayacağımız *Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı*’nın hiç kuşkusuz söz konusu dönemin en önemli kaynaklarından biri olabileceği düşüncesindeyiz.

Kısaltmalar

CC: Codex Cumanicus

DLT: Dîvânu Lugâti’t-Türk

ET: Eski Türkçe

EUT: Eski Uygur Türkçesi

HŞ: Hüsrev ü Şirin

HT: Harezmi Türkçesi

HTKT: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi

HTKTM: Harezmi Türkçesi Kur’an Tercümesi Meşhed Nüshası [293 No.]

İML: İbni Mühennâ Lügati

KB: Kutadgu Bilig

KE: Kısasü’l-Enbiya

Kİ: Kitâbü’l-İdrâk Li-Lisâni’l-Etrâk

KÖFK: Klasik Öncesi Çağatay Türkçesi Fıkıh Kitabı

KT: Karahanlı Türkçesi

¹⁵¹Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, 260.

¹⁵²Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, 919.

KTSV: Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı

ME: Mukaddimetü'l-Edeb

ML: Muhakemetü'l-Lugateyn

MŞ: Melhame-i Şemsiyye

NF: Nehcü'l-Feradis

OT: Orhun Türkçesi

TİEM: Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi Türk ve İslam Eserleri Müzesi

TS: Tarama Sözlüğü

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Mehdi Rezaei (Doç. Dr.)
Author Details	¹ Allameh Tabataba'i University, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Department of Turkish Language and Literature, Tehran, Iran
	 0000-0001-8917-1559 rizai_m613@yahoo.com

Kaynakça | References

- Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig*. Kabalıcı Yayınevi, 2008.
- Argunşah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi*. Kesit Yayınları, 2013.
- Ata, Aysu. *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ata, Aysu. *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Ata, Aysu. *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Ata, Aysu. *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2002.
- Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Battal, Aptullah. *İbnü-Mühennâ Lûgati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir)*. Devlet Matbaası, 1934.
- Bayat, Fuzuli ve Minare Esen Aliyeva. *Eski Türkçe Sözlük*. Yalın Yayınları, 2008.
- Berbercan, Metmet Turgut. "Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011. Ulusal Tez Merkezi (280065).
- Boeschoten, Hendrik. *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Brill Publishers, 2023.
- Borovkov, A. K. *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*. çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon Press, 1972.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. Ötüken Neşriyat, 2007.
- Eckmann, János. "Harezm Türkçesi". *Tarihî Türk Şiveleri* içinde çev. Mehmet Akalın. Atatürk Üniversitesi Yayınları-Edebiyat Fakültesi Yayınları-Ders Kitapları Serisi, 1979.
- Eckmann, János. *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Eckmann, János. "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 6, (1958): 115-126. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/493883>
- Ercilasun, Ahmet B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları, 2008.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu. *Kâşgarlı Mahmud Divânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, 1999.
- Grönbech, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. çev. Kemal Aytaç. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Gül, Bülent. *Moğolca İbni Mühennâ Lûgati*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2016.

- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Güzeldir, Muharrem. "Abuşka Lüğati Giriş-Metin-İndeks." Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002. Ulusal Tez Merkezi (110239)
- Haceminoğlu, Necmettin. *Harezm Türkçesi ve Grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Haceminoğlu, Necmettin. *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Hasandust, Mohammad. *Ferheng-i Rişe Şenahi-yi Zeban-ı Farsi (Farsçanın Etimolojik Sözlüğü)*. Ferhengistan-ı Zeban ve Edeb-i Farsi Yayınları, 2014.
- Heyet, Mehmet Rıza. "Mirzâ Mehdî Han Esterâbâdî Senglah Mebâniyü'l-Lügat ve Kitâbü'l-Elif (1v.-119r.)" Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2021. Ulusal Tez Merkezi (668920).
- Kurtuluş, Fatih. "Tansukname-i İlhânî (Giriş-Metin-Notlar-Sözlük)." Doktora tezi, Ardahan Üniversitesi, 2020. Ulusal Tez Merkezi (644979).
- Moin, Mohammad. *Ferheng-i Farsi (Farsça Sözlük)*. Amir Kabir Yayınları, 1998.
- Müller, F. W. K. ve A. von Gabain. *Çaştani Bey Hikâyesi*. çev. S. Himran. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945.
- Onur, Samet. "Harezm Türkçesiyle Yazılmış Bir Fal Kitabı". *Modern Türklük Araştırmalar Dergisi* 17, no. 1 (2020): 96-119. <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/286-1712020-986.php>
- Ölmez, Mehmet. "Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine." *Mustafa Canpolat Armağanı* içinde, ed. Aysu Ata ve Mehmet Ölmez. Ankara, 2003.
- Paçacıoğlu, Burhan. *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*. Kesit Yayınları, 2016.
- Rahimi, Farhad. "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü." Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2016. Ulusal Tez Merkezi (441017).
- Rezaei, Mehdi. "Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiya'sının Çağatayca Bir Nüshası". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9, no. 1 (2022): 87-111. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1876315>
- Rezaei, Mehdi. "Erken Çağatayca Dönemine Ait Bir Fıkıh Kitabı". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 51 (2021): 203-222. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1932652>
- Sağol, Gülden. "Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Sözlük I-II" Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1993. Ulusal Tez Merkezi (25875).
- Şimşek, Yaşar. *Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 no.], Giriş-Metin-Dizin) 2. Cilt*. Akçağ Yayınları, 2019.
- Şimşek, Yaşar ve Filiz Kaynak. "Harezm Türkçesinden Çağatay Türkçesine Geçiş". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 12, no. 4 (2023): 1538-1571. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3126400>
- Türk Dil Kurumu Yayınları. *Tarama Sözlüğü*. 1963-1972.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Simurg Yayınları, 1998.
- Tekin, Talat. *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2003.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınları, 2012.
- Ünlü, Suat. *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınları, 2012.
- Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınları, 2013.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü'l-Edeb*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.